

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Василь МАРОЧКО

ОЛЕКСАНДР
ДОВЖЕНКО

*Зачарований
Десною*

Київ
Парламентське видавництво
2019

УДК 791-051(477)(092)Дов
М28

Серія
«Славетні постаті України»

Заснована в 2019 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 року)*

У книзі постають життя і творчість українського кінорежисера, його мистецьке, суспільно-політичне і сімейно-родинне оточення, світоглядні вподобання, морально-етичні принципи, духовні підвалини й громадянська позиція О. Довженка в роки випробувань славою, визнанням владою. На основі відомих і нових архівних джерел висвітлено тернистий життєвий шлях митця і людини, українського патріота і радянського режисера, улюбленця жінок, простого і невибагливого в побуті, канонізованого прихильниками його таланту, піднесеного на подіум слави найвищим політичним керівництвом, яке підступно знеславило і публічно розп'яло його за відступництво.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Політична історія ХХ ст. вирізнялася крахом класичних імперій, революційними змінами формацій, становленням і функціонуванням тоталітарних режимів, злочинами проти людяності, глобальними війнами й техногенними катастрофами. Сили зла та руїни домінували над силами добра й процвітання людської цивілізації. Вона перебувала в перманентному стані війни і миру між політичними системами, країнами, суспільствами, регіонами, ніби в хаосі війни знаходилося джерело спокою і злагоди, порозуміння й соціальної гармонії. Войовничий дух протистояння між континентами і військово-політичними блоками формував модель внутрішніх взаємин влади й суспільства, поведінки людини, її світоглядних уподобань, трансформування духовних цінностей.

Встановлення і панування більшовицького тоталітарного режиму в Україні викликало опір політично свідомої частини українського суспільства, яскраві представники якого стали на захист державної, національно-культурної та соціально-економічної самобутності нації. До війська Української Народної Республіки пристали звичайні селяни, вчителі, агрономи, поети, які відгукнулися на заклик української політичної еліти боронити рідну українську державу. Вояками українського війська стали Володимир Сосюра, Олександр Довженко, не маючи партійно-політичного минулого, ментально і родинно представляючи географічно віддалені регіони — Донеччину й Чернігівщину. Їх, як і решту української інтелігенції, мобілізували власне сумління, доленосні обставини, наявність революційного романтизму, дух народництва й відповідальності за долю України.

Українська революція зазнала поразки. Її причини достатньо висвітлені істориками й самими учасниками. Військово-політична окупація України російсько-більшовицькими силами супроводжувалася придушенням масових повстань, насаджуванням ідей федералізації, утвердженням унітарності радянської форми державного управління, ліквідацією елементів багатопартійності,

появою інституту намісництва — уповноважених Москви в наркоматах УСРР. Системно насаджувалася духовна окупація українського суспільства (ліквідація УАПЦ, поширення ідей воєнничого атеїзму, переслідування «колишніх петлюрівців», впровадження методу соцреалізму в мистецтві, здійснення «паршивої українізації», протиставлення теорії двох культур — міської і сільської тощо). Діяв імперський принцип колонізаторів: поділяй і володарюй. Ідеологічна окупація українського політичного й інтелектуального простору відбувалася через просування теорії і практики класової боротьби, поширення соціал-шовіністичних закликів до фізичного усунення заможних селян, священників, поміщиків, старої інтелігенції. Номенклатурно-кадрова окупація України здійснювалася шляхом відбору посадових осіб за політично-ідеологічними, соціальними, національними ознаками.

За таких обставин творча й національно свідома особистість потрапляла в умови адміністративно-функціонального колабораціонізму. Будь-яка державна посада формувала номенклатурно-службові обов'язки урядовця, викладача вишу, вченого, митця. Декларована свобода творчості відбувалася в межах комуністичної ідеї, методу соціалістичного реалізму, а насправді соціалістичного символізму, позаяк далеко не кожен твір висвітлював реальне буття більшовицьких перетворень. Партійні структури й органи державної цензури спрямовували творчу енергію митців на виконання соціального замовлення, яке постало з перших днів радянської влади, а з кінця 1920-х рр. набуло культо-обрядового оформлення. Заборони й обмеження не мали такого гнітючого впливу на письменників, режисерів кіно і театру, як доведення до них індивідуальних завдань партії та влади. Вони набували публічного розголосу, а їхні виконавці потрапляли під особливий нагляд цензорів, а також партійних вождів.

Особливою турботою та ідеологічною увагою вони наділяли кіномистецтво, яке в 1920-х рр. лише почало заявляти про себе. Літературні твори читала переважно інтелігенція, яка не дуже шанувала владу, а дві третини неписьменного населення мали можливість побачити соціальні форми життя з екрану. Більшовики зрозуміли прикладне значення кінематографа, тому спрямовували його в річище пропаганди й агітації, виховання «нової людини». Режисер чи оператор, сценарист чи асистент, обравши цей

дивовижний вид мистецтва, потрапляв у загадкове павутиння, з якого не було виходу. Вони сподівалися служити кіномистецтву, а насправді стали заручниками власного творчого вибору й політичної системи. Політично-ідеологічне оточення торкнулося художників, письменників, акторів, впливало на їхні твори, руйнувало народну і родинну психіку митців, їхні світоглядні вподобання. Від наявності справжньої народної духовності, опертої на християнські цінності, залежала глибина проникнення вірусу більшовизму до лабораторії митця, збереження його морально-етичної цілісності як творчої особистості.

Олександр Петрович Довженко став на підмостки українського радянського кінематографа в зрілому віці, враховуючи не вікові особливості, а життєвий досвід. Він не мав фахової кінематографічної підготовки, як і переважна більшість радянських режисерів тих років, але його культурно-освітній рівень, знання й навички художнього ремесла, здобуті в Берліні, надзвичайно вразлива душа і природжений талант розпізнавати прекрасне сприяли швидкому оволодінню рухливими образами, метафорою епізоду, езоповою мовою, фарбами кіномистецтва. Митець із бурхливим військово-революційним минулим розпочав фільмувати в роки НЕПу, але відносна економічна свобода не мала продовження в лібералізації духовного й культурного життя суспільства. Працюючи над «Звенигорою» та «Арсеналом», він відчув суперечливий тандем у взаєминах із владою, її цензурні щупальця. Вибір був свідомий, а не завдяки особистому запрошенню Ю. Яновського до співпраці на Одеській кіностудії. Звичайний сільський юнак із Сосниці готувався до педагогічної діяльності, щоб навчати дітей елементарних знань, але став на шлях системного виховання суспільства. Однак не за власними творчими уподобаннями, а за вказівкою влади.

Митець, перегортаючи в пам'яті багаторічну кінотворчість, не був у захваті від неї. Він вважав себе вільнопоселенцем, але на примусових кінокаторжних роботах, які тривали близько двадцяти років. Власні кінокартини ніколи не переглядав, ніби соромився їх, але свідомо творив шедеври «радянського комуністичного кіномистецтва», був його фундатором і яскравим представником. У 1930-х рр., коли до Олександра Петровича прийшли визнання й слава, хоч і дорогою ціною, влада вибудувала таку модель культури, в якій проявити індивідуальну самобутність було

неможливо. Культ вождя, засилля ідеологічної догми, класово-формаційної схеми висвітлення трудового героїзму й інших сталінських експериментів унеможливлювали будь-яку свободу творчості, крім ухваленної політичними цензорами. Вони знаходили «крамолу» навіть у надзвичайно вихолощених картинах митця «Земля», «Арсенал», «Іван», «Аероград», «Щорс».

Взаємини художника і влади, його потаємне ставлення до неї, яке зафіксовано в спецдонесеннях агентів радянських спецслужб про висловлювання О. Довженка, постають у його художніх творах, публіцистичних статтях, у рефлексіях партійної номенклатури, на моє переконання, є занадто інституційними. Вони не вичерпують усієї специфіки творчості, її соціальної мотивації, політично-ідеологічної залежності, морально-психологічної актуалізації, ситуативної поведінки, зумовленої родинними й особистими обставинами. Оцінки офіційної преси, висловлювання вождів, самооцінка режисера, навіть у його щоденних записах, хоч і становлять джерело дослідження, однак є недостатніми для з'ясування реального оточення митця.

Оточення — це постійний стан фізичного, ментального й соціально-психологічного повсякдення О. Довженка, його родинного співіснування, ставлення до влади. Оточення митця — це його реальний світ, невідповідність суспільно-політичним реаліям, протиріччя, які розпинали фізично, позаяк постійно скаржився на біль у серці, й духовно. Оточений рідними і близьким людьми, митець оживав, а на кіномайданчику та кіностудії потрапляв у полон агентів ДПУ. У квітні 1934 р., тобто напередодні першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників, творчість О. Довженка зацікавила самого Й. Сталіна, відтак оточення набуло політичного формату. Генсек ВКП(б) особисто слідкував за творчістю радянських кінорежисерів, десятки разів переглядав їхні кінокартини, особливо фільм «Чапаєв». Родинне, мистецьке, особисте, творче життя залежало від волі більшовицького диктатора, який оточив письменників і режисерів «батьківською турботою»: нагороджував орденами, щедро виплачував авторські гонорари, вихваляв, а відступників карав. Свій талант продавали окремі зарубіжні письменники, безсоромно вихваляючи Сталіна, а охочих у СРСР служити принципам соцреалізму виявилось значно більше — ціла Спілка письменників. Однак були і незгодні. У 1934 р., тобто після її

чергового з'їзду, частина літераторів написала анонімного листа до зарубіжних делегацій та засобів інформації про панування в СРСР системи тотальної цензури. У листі зазначалося, що творча інтелігенція нагадує собою «повій будинку розпусти з однією лише відмінністю, що вони торгують своїм тілом, а ми душею; як для них немає виходу з будинку розпусти, крім голодної смерті, так і для нас»¹. Жорстка порівняльна характеристика, але вона передавала крик і стан душі приречених «попутників», тобто письменників, які здатні творити краще, але їх не випускали з концептуальної та адміністративної резервації.

Оточення виявилось надзвичайно системним, а залежність митця особистою. Жоден фільм не проходив повз увагу Й. Сталіна. Він був кіноманом, шефом редактором, прискіпливим критиком, мав власний Кремлівський кінотеатр, у якому годинами переглядали картини. Вони хотіли побачити нову людину, якою марили, тому були учасниками утопії, але режисерам доводилося жити в реальному світі, мати справу з реальними процесами й явищами. Інша справа — їх відтворення на екрані. Важко було догодити вождю, а ще важче було показати білим і пухнастим кривавий режим політичного абсурду.

Двоїстість творчого повсякдення й буття О. Довженка була зафіксована не лише в його щоденникових записах, які збереглися лише за роки війни і повоєнне десятиліття, а й зафіксовані агентами та оперуповноваженими радянських спецслужб. Сексотами стали його колеги, навіть друзі, які постійно спілкувалися з режисером, тому передали зовсім інше ставлення О. Довженка до влади, посадовців, політики. Він болісно реагував на згортання українізації, Голодомор, репресії, бездушних і бездарних керівників, відсутність лекцій з історії України у вишах, поразки за поразкою в перші роки німецько-радянської війни. Митець сприймає їх як розплату за бездуховність і недолугість більшовицької політики, тобто постає інша людина — українець, справжній громадянин, художник, соціопсихолог, у якого дуже багато питань до влади. У щоденникових записах постає прагнення Олександра Петровича вирватися з оточення, до якого мимоволі потрапив.

¹ Власть и художественная интеллигенция. Документы. 1917–1953. Москва, 2002. С. 7.

Митець і влада — це не лише стосунки з номенклатурою та критичне ставлення до відповідних інститутів. Будучи людиною емоційною і вразливою, О. Довженко вирізнявся болісною самокритичністю. Він виявляв готовність показати «сто п'ятдесят мільйонів» голодних людей в СРСР, а показав новобудову першої п'ятирічки, героя фільму «Іван», який не знаходив місця серед бетону й заліза, планів ударництва та соцзмагання. Складається враження, що в жорнова індустріалізації потрапив сам режисер, а не його герой. Одразу після заборони «України в огні» в січні 1944 р., коли його творчість перекреслили, коли влада і митець потрапили в конфліктну колізію, коли правда не уживалася з брехнею, митець замислився. «Трагедія мого особистого життя, — наголошував він, — полягає в тому, що я виріс з своєї кінематографії»². Його переповнювала образа, тому особисте ущемлення сприймав за драму творчості, але вона розпочалася наприкінці 1920-х рр., формувалася протягом буремних 1930-х рр. Його не звинувачували тоді у «відступництві», тому що не наважився подолати ідеологічні кордони оточення. Заборону сценарію фільму «Україна в огні» митець глибоко переживав, адже вона надходила від самого Й. Сталіна. Трагедія художника полягала в тому, що він повністю залежав від тирана, був і лишався його заручником. У цьому була драма не лише одного О. Довженка, а цілого покоління. І все ж «Україна в огні» засвідчує відчайдушну спробу митця подолати внутрішню залежність, виплеснути на поверхню біль і жах, заподіяти українському народові війною.

Отже, маємо простежити життя і творчість О. Довженка в контексті його взаємин із владою, політичні форми якої змінювалися, виставляючи нові вимоги до суспільства і творчої інтелігенції. Важливо з'ясувати мотиваційний складник потрапляння художника в залежність від влади, простежити дивний механізм його соціальної та ментальної адаптації, збереження національної ідентичності українського режисера в умовах системної русифікації, виявити виразні національно-культурні пріоритети митця, його готовність до пожертви задля обстоювання української національної самобутності.

² Довженко Олександр. Щоденникові записи. Київ, 2013. С. 287.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДНЄ СЛОВО	7
<i>Розділ 1</i> ПІДДАНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ГРОМАДЯНИН УНР	13
Православної віри та козацького роду	16
«Учительська повинність» випускника Глухівського інституту	24
«Вільнослухач» Комерційного інституту в Києві	36
«Чи служив насправді Довженко у Петлюри...»?	44
<i>Розділ 2.</i> РАДЯНІЗАЦІЯ СВІТОГЛЯДУ І ТВОРЧОСТІ МИТЦЯ В УМОВАХ НЕПу	61
Секретар губнаросвіти і дипломат	65
Стипендіат Наркомосу УСРР у Берліні	79
Вибагливий майстер соціально-політичної ілюстрації	86
«Піонерські» кінопроби комедійного і детективного жанру	96
Національно-містичний феномен «Звенигори»	106
Агентурний нагляд ДПУ за «українським сепаратистом»	123
«Арсеналець» кінематографічного соцреалізму	137
Митець у лірично-жіночому полоні	151
<i>Розділ 3.</i> НА ФРОНТІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ ЛЮДСЬКИХ ДУШ	171
Колективізація села кіногосподарем «Землі»	175
«Іван» запалює «найяскравішу лампу соціалізму»	194
«Я показав би сто п'ятдесят мільйонів голодних людей...»	210
Оборона «Аерограда»: «кінопоема радянського патріотизму»	244
Виконуючи завдання «любимого товариша Сталіна»	256

Політпрацівник «визвольного походу» на Галичину і Буковину	277
«Я прагну влади...»: депутат Київради і громадський діяч	284
<i>Розділ 4. ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНЕ ВИПРОБУВАННЯ МИТЦЯ ВІЙНОЮ</i>	<i>297</i>
Гірка правда про війну: пробудження сумління	301
«Україна – “чарівна скатертина”»: листи окупанта	319
«Ви завойовники»: лист митця до німецького офіцера	347
«Націоналіст, возлюбивший народ свій...»: сповідь митця і українця	367
«Україна в огні»: політична страта «відступника»	379
<i>Розділ 5. НОМЕНКЛАТУРНЕ ОТОЧЕННЯ О. ДОВЖЕНКА</i>	<i>395</i>
Стосунки О. Довженка з українською партійною елітою 1920–1930-х рр.	399
«Я не Хрущову належу...»: взаємини митця і партократа	414
Вічний заручник Й. Сталіна: сповідь митця перед тираном	434
<i>Розділ 6. ДЕСЯТИЛІТТЯ СПОКУТИ І БОЛЮ</i>	<i>459</i>
«Я український ізгой...»: у пошуку духовної опори	463
«Наше море – наше горе»: прощання з Каховкою	480
«Я вмеру в Москві, так і не побачивши України»	488
<i>Розділ 7. ФЕНОМЕН КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТА ІСТОРІОСОФСЬКОЇ КАНОНІЗАЦІЇ МИТЦЯ</i>	<i>499</i>
Фактологічне і концептуальне довженкознавство	503
Кіномитець Довженко – історик своєї епохи	533
ПІСЛЯСЛОВО	553
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	558

Р о з д і л 4

ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНЕ ВИПРОБУВАННЯ МИТЦЯ ВІЙНОЮ

*«Український чесний наш народ поніс
найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно,
одверто, безоглядно. Народ поліг у боях.*

Хто ж бився і д'ється поруч з ним?

*Руські... коли зважити все – ніхто
таких жертв і руйнації не поніс як Україна,
ніхто так не поніс смертельних боїв,
як українці»*

О. Довженко

Дві війни протягом чверті століття — занадто для європейського континенту. Вони завдали глибоких фізичних, економічних, соціально-демографічних і морально-психологічних ран, переформатували геополітичну карту світу, але не подолавши причин зла, екстремізму, протистояння. Формування правових інститутів колективної безпеки в регіоні й світі не супроводжувалося відчуттям індивідуальної, державної і суспільної, особистої та сімейної відповідальності за збереження людської цивілізації. Від атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі в серпні 1945 р. здригнулася планета, але не прокинулася свідомість і сумління мілітаристів, не здригнувся світ, приречений на чергове випробування силою.

Політикам бракувало довженківського розуміння і сприйняття людського лиха й болю, яке реалізується через глибоке внутрішнє потрясіння, шляхом особистого освоєння трагедії ближнього. Ні політики, ні генерали не винесли повчальних уроків вселенського протистояння народів, масового винищення мирного населення, тому свіча ядерного вибуху була провісником чергової хвилі озброєнь, а не свічкою пам'яті, каяття і примирення. Невипадково в щоденникових записах О. Довженка з'явилися нотатки про атомну загрозу людству.

Для українського режисера німецько-радянська війна не була новиною, яку він прозорливо передбачив ще в 1930-х рр., зіставляючи націонал-соціалізм і більшовизм, фашизм і комунізм, викремлюючи в них чимало спільних функціональних ознак. Митець, не будучи чаклуном і політологом, але здатний проаналізувати демографічні й соціально-психологічні наслідки Голодомору і політичних репресій серед військових, керівних кадрів,

прогнозував хаотичний відступ Червоної армії, жахливі втрати першого року війни, але не втрачав віру в перемогу. Однак якою ціною? Якими жертвами? Настав час розплати за бездарну соціально-економічну політику більшовиків. Мільйони українських хліборобів, тисячі вчителів, учених, військових, яких у 1930-х рр. сталінський режим пропустив крізь жорнова репресій, не дали сотень нових дивізій. Покріпачені більшовиками селяни легко ставали примусовими колаборантами на окупованій ворогом території України.

Митець, наділений особливою соціально-психологічною чутливістю, виявив справжні причини дезертирства, поразок, оточень, різних «військових котлів», у яких масово гинули радянські солдати й офіцери. Висока ціна за «перегиби» кремлівського керівництва в роки колективізації, розкуркулення, Голодомору, репресій, депортацій, деукраїнізації та безбожництва. Війна, навіть передбачувана, розбудила приспане славою і визнанням сумління О. Довженка, спонукала його до відвертості і щирості, відчаю і гніву, відваги і мужності, які стосувалися не лише ворога, а й доморощених псевдопатріотів. Перегляд системи цінностей, світоглядних підвалин, моральних норм супроводжувався глузуванням митця над більшовицькими догмами, презирливим ставленням до партноменклатури, яка зрадливо залишала в окупації жінок, дітей, немічних і хворих. Тому, висвітлюючи життя і творчість О. Довженка в роки війни, важливо показати його особисту трагедію (смерть рідного батька і колег Київської кіностудії), людську ненависть до окупантів, громадянську позицію до «невдач» першого року війни, любов і співчуття до жінки, залишеної на поталу ворогові, виділити його політологічні, історичні, художньо-мистецькі, національно-духовні пріоритети творчості. Національні рефлексії митця стосовно історії, мови, культури України, охорони її пам'яток, увічнення героїв, які виникли в роки війни, мали, очевидно, глибоку морально-психологічну мотивацію. Вони були кимось приспані, але вибухнули в роки випробування війною найщиріших якостей людини. Отже, суперечливий і вразливий тип душі О. Довженка проходив крізь пекельне очищення жахливим лихоліттям. Він опинився на фронті, але зброєю стало правдиве слово, активна життєва позиція, фіксація таких повсякденних бувальщин, які не потрапили до радянських кінохронік.

ГІРКА ПРАВДА ПРО ВІЙНУ: ПРОБУДЖЕННЯ СУМЛІННЯ

Художник, котрий пише полотна не пензлем, а серцем, не може бути байдужим до власних переживань і до об'єкта творчого нахнення. Всі кінокартини українського режисера, навіть враховуючи їхнє ідеологічно-політичне спрямування, мали колосальний виховний вплив на кілька поколінь радянських людей. О. Довженко жив почуттями героїв його кінематографічних творів, він сприймав та інтерпретував події національної самобутності народу крізь призму власного душевного болю. Не будучи професіональним істориком, але володіючи неперевершеним даром художнього і соціопсихологічного аналізу, митець показав війну не червоними фарбами, а в усіх її страхітливих відтінках. Його фронтові нотатки не лише фіксація ідей, сюжетів і намірів майбутніх кінокартин, а також переосмислення усталених за роки радянської влади ідейно-політичних і світоглядних орієнтирів та цінностей. Знекровлена українська земля, понівечені й спалені села, сотні тисяч розтерзаних українців, жажливий і всеохопний апокаліпсис, що випав на долю України, де залишилися рідні — батько і мати режисера, стали для нього моментом істини. Він не хотів писати звичайні нариси у фронтових листівках і центральних газет про подвиги солдатів і генералів, про партизанів, підпільників, тому що їх перевіряла б військова цензура.

Війна активізувала характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але одночасно з ним прокинулося і сумління митця, пересторога щодо збереження національної ідентичності українців, їхньої культури, тому що вони опинилися під загрозою знищення. Плани нацистів стосовно України і всього слов'янського світу були надто загрозливими, які реалізовувалися з пригаманною німцям педантичністю і послідовністю. Кривава руїна, яка виснажувала український народ, глибоко вразила художника, розкрила невидимою силою його національний генетичний код. Він пише гірку правду війни, без особливої патетики й вихвалляння полководців, а з болем і осудом загарбників.

Дослідники творчості видатного українського кінорежисера звертали увагу на його фронтові будні, цитували окремі статті,

художні твори, зошити, але не висвітили історичних, філософських і соціологічних поглядів Довженка стосовно війни. Можна переповісти за хронологічним принципом кілька десятків його публіцистичних статей, написаних у роки кривавої руїни, говорити про самотність твору «Україна в огні», про «відступницькі» нотатки в щоденнику, але не збагнути глибини внутрішнього потрясіння художника, не побачити концентрації та розмаїття соціально-політичних і духовних фарб митця, якими він передає недоступний людському окові психологічний стан душі народу.

Текстологічний аналіз творів О. Довженка про війну дозволяє виявити низку історико-політичних та соціопсихологічних проблем, які стосуються трагічної долі українського люду. Висловлювання, оцінки і думки фронтового кореспондента й режисера, опубліковані ним в його статтях і фронтових зошитах, наповнені трагічним минулим, його переусвідомленням: козацька доба (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа), колективізація й розкуркулення, голодне лихоліття 1933 р., масові політичні репресії, націоналізм, доля жінки — доля нації, класове і національне в історії народу, трагедія нації, біологічне видовище масової смерті в Україні, відсутність правдивої історії народу, соціопсихологічний тип українця, глузування окупантів над жінками-українками, вдови, полонені, чиновники і бюрократи на війні, причини поразок, панічний відступ армії, дезертири, бездарні командири, ставлення до Й. Сталіна, поведінка інтелігенції в екстремальних умовах, любов до батьків і Батьківщини, народ і партія, туга за Україною, хутори, тема війни і мистецтво, особиста трагедія кіномитця, художника, громадянина, людини.

Політичні нотатки О. Довженка, особливо про соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. і масовий терор у 1937 р., могли коштувати йому життя та «громадської публічної страти». Сталінські криваві репресії 1930-х рр., про які він пошепки говорив лише з найщирішими друзями, О. Довженко необережно насмілився викласти чорнилами у фронтових записниках. Що спонукало його до подібного вчинку? Характерна мужність і відвертість, зневага до брехні, біль і жах за понівечену Україну? Безумовно, але відповідь на ці риторичні питання знаходимо в самого О. Довженка: «Я сприймаю вже світ як страждання. Я постиг: міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї

душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин»¹. Запис повоєнний, але глибоко філософський, котрий стосується світосприйняття людиною жакливих картин апокаліпсису. За рік до смерті він занотує таке: «Писати тільки правду. Не зраджувати їй ні за яких обставин. Пам'ятати про час, про народ, про свої літа»². Його фронтові нотатки, які торкалися висвітлення образу війни й жакливих подій, були правдивими. Статті до газет переповнювалися ненавистю і гнівом до ворога, картинами людських страждань. Нариси й оповідання свідчили про крик людської душі. Передати її стан, навіть «коли б ми були Дантами і Мікеланджеломи», зазначав з болем у серці О. Довженка, неможливо. Він дуже переживав з того, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо «наших квартирантів», які не нюхали пороку, котрі «наб'ють собі руку на нарисах» про фронтові будні. Художник відчував душею, що уціліле в огневі війни покоління «не хотітиме читива» побутово-описового. «Народ треба возвеличити й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б на десять колін. Щоби виправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм самозакоханих провінціалів і застольних промовців»³. Ці слова з єдиного джерела віддзеркалюють морально-етичний та психо-енергетичний стан душі українського митця.

Переживаючи глибоко перші роки війни, О. Довженко морально зобов'язав самого себе писати правду. Він стає першим українським хронографом, історіографом, літописцем справжньої картини вселенської трагедії в Україні. Війна застала режисера в Києві. Місто відчуло на собі жах нічного бомбардування міста літаками «люфтваффе». Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах із закликом «До зброї!». Її передрукували інші часописи, в тому числі московські. О. Довженко говорив про початок «найграндіознішої

¹ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 467.

² Там само. С. 556.

³ Там само. С. 194–195.

битви в історії народів», про боротьбу фашизму і комунізму, благав «дітей доброго народу», «товаришів по Батьківщині» піднятися проти Гітлера, стати на захист комунізму. Його громадянська і мистецька позиції були заявлені. 27 червня, виступаючи в театрі опери й балету на загальноміському мітингу творчої громадськості міста, він звернувся до бійців, які відчайдушно стримували наступ ворога. Наступного дня виступав по Українському радіо, закликаючи співвітчизників до зброї на боротьбу з фашизмом. До середини липня він знаходився в Києві разом із батьками, але не подбав про їхню евакуацію.

Початковий період війни розвіяв мілітаристський психоз, котрий комуністична пропагандистська машина насаджувала в суспільстві 1930-х — початку 1940-х рр. Армія, командний склад якої вищербилі сталінські репресії, виявилася неспроможною зупинити ворога, хоча війська чинили відчайдушний опір, демонструючи чудеса героїзму. Митець відтворює також і картини панічного відступу, масового дезертирства, шкурництва номенклатури, яка маючи «малесенькі, кишенькові, портативні душі», залишала на поталу ворогові жінок і дітей, поранених бійців. О. Довженко показує «засекречену дурість» голови райвледи Н. Лиманчука, великого «любителя різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень», що надавало йому впродовж багатьох років «особливої респектабельності», тепер він розгублено і панічно палив «секретні папери», пакував власні клунки, котрий напередодні війни запевняв народ — «ніколи враг не пройде». Його ніхто тоді й не уповноважував, а тепер поспішав на схід, залишаючи поранених комсомольців. Напередодні війни цей поширений «тип шкурництва» наставляв боротися з ворогом, а сам тікав, рятуючи «засекречену душонку». Лише поранений танкіст Василь Кравчина благав довірливих комсомолок йти подалі від лиха, бо «прийдуть німці, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю», а «незгораємий шкаф», тобто міський райголова, «повернеться потім та й судитиме вас за розпусту». О. Довженко сміливо порушує болючу й гостру морально-етичну проблему початку війни: лицемірства, зрадництва, підступництва і бездушності окремих радянських чиновників. Правий був Кравчина в його застереженнях, бо таки повернулися в малинових петлицях чиновники і відправили на передову сільських

підлітків, які мали «искупить вину» за перебування на окупаційній території.

Неукомплектованість кадрами військових частин, незабезпеченість зброєю і боєприпасами, відсутність техніки, палива, політичне і дипломатичне загравання з ворогом, економічні стосунки з ним, злочинне ставлення до власного народу — спричинили жахливу руїну перших місяців війни. Декларативна готовність країни до війни виявилася ідеологічним гаслом, а реальність виявилася іншою. Сталінський наказ № 227, котрий забороняв тактичний і будь-який відступ військ, зайвий раз продемонстрував саме таку готовність до пожертви в ім'я перемоги. Уряд оголосив мобілізацію, поспішно формував народне ополчення, створював партизанські загони, «винищувальні батальйони» НКВС, а також заходився евакуювати промислове устаткування, науково-дослідні інститути, Академію наук і творчі спілки в глибокий тил. Й. Сталін, виступаючи по радіо 3 липня, зізнався, що Червона армія не була в стані повної бойової готовності, не встигла «змобілізуватися і наблизитися до кордону». Немає потреби переповідати текст його звернення, але слід зазначити, що майбутній генералісимус збагнув «всю глибину небезпеки», тому запропонував вжити «круті» заходи. Країна почала жити законами «воєнного часу». Вивозили все, що могли, а решту знищували. Хоча з продовольчими й енергетичними ресурсами можна було розпорядитися по-господарському: передати населенню або армії, створити резервні фонди, переховувати в лісах, формувати продовольчі запаси у вигляді переробленої продукції. Не спромоглися, а тому в 1941–1942 рр. населення окупованих сіл і міст страждало від голоду.

Звернення Й. Сталіна 3 липня та Президії Верховної ради УРСР, РНК і ЦК КП(б)У 6 липня, крім організаційно-мобілізаційних заходів, мали ідеологічні політико-пропагандистські заклики, які справляли враження недоречних і сміхотворних листівок періоду німецької окупації України 1918 р. Головнокомандувач, залишаючись у Кремлі, переконував громадян СРСР, що фашисти ставлять за мету «відновлення влади поміщиків, відновлення царизму, руйнацію національної культури і національної державності» українців та інших народів СРСР. Німці воювали з російським самодержавним ладом у роки Першої світової війни не для захисту царизму. Вони не прагнули повернути і великих землевласників

у 1918 р. в Україні. Українська радянська влада теж згадала про «національну державу» і культуру, про намагання Гітлера поцупити українську пшеницю, сало, нафту, метал, вугілля. Він «опустив» на коліна Європу, але йому, якщо проникнутися духом звернення українських урядовців, захотілося українського хліба з салом. Між собою зіткнулися два диктаторські режими, дві тоталітарні системи, а заручниками стали мирні люди.

Вулиці Києва застелив дим від згарищ. На околицях міста працювали десятки тисяч киян, лаштуючи протитанкові урвища. Частина мешканців столиці переїхала до родичів на села, інші взяли курс на схід дорогами життя і смерті — Бориспіль, Борщів, Пирятин. Культурно-освітні установи, серед яких і кіностудія, були також евакуйовані, але дехто залишився. За кілька місяців в окупації його колеги стали «колишніми» й колаборантами. За роки окупації на території райхскомісаріату «Україна» діяла лише Київська кіностудія, підпорядкована міській управі. Її очолював І. Нікітін, а з довоєнного кадрового складу залишилося кілька десятків: кінооператори М. Топчій, Ю. Вовченко, Ю. Тамарський, технічні працівники В. Коноплянський, О. Шолохман, В. Новиков. На території кіностудії розташували шпиталь для поранених німців, а в окремих павільйонах обладнали майстерню для ремонту військового автотранспорту. «Художніми» керівниками були Т. Андру, а згодом А. Шведе. Німці залучали українських кінооператорів для випуску тижневих хронік. З'явилися документальні хроніки про зруйнований Хрещатик, фільми «Знову Пасха на Україні», «Робочий день українського селянина», «Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця», «Утворення Українфільму», «Тютюн та “Штрало”», «Цвітуча Україна». У кінотеатрах Києва демонструвалися німецькі картини — «Не буду зізнаватись», «Пропапа без сліду», «Афера Махіна», «Підводні човни на Захід». На вул. Рози Люксембург діяв кінотеатр для німців «Дойче Ліхтшпальгауз», а для решти публіки 8 театрів («Глорія», «Оріон», «Люкс», «Ехо», «імені Шевченка», «Ліра», «Метрополь»)⁴. Картини О. Довженка не демонструвалися.

Наприкінці липня 1941 р. О. Довженко опинився в Уфі. В листі до батьків того ж року Олександр Петрович дуже жалкував, що

⁴ Удовик В. Київська кіностудія в період нацистської окупації України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1/2. С. 404.

не зміг розшукати їх в Києві, бо вони, як виявилось, жили на дачі. Він хотів приїхати за ними, але місяць тяжко хворів, тому просив батька не пити горілку, продавати речі, щоб харчуватися і жити⁵. Вони залишилися в Києві, де його батько, проклинаючи Й. Сталіна і владу, помер від фашистських побоїв, голоду, туги й зневіри.

Кіностудія переїхала до Ашгабату 14 серпня 1941 р., об'єднавшись тимчасово з місцевою кінофабрикою⁶. На початку вересня О. Довженко просив начальника виробничого управління Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР М. В. Тихонова сприяння у переїзді з Уфи до Ашгабаду. Український режисер хворів, але не виявляв особливого бажання їхати до Середньої Азії, позаяк вважав це «відсиджуванням і видимістю роботи». Хворобливий стан здоров'я не дозволив йому піти на фронт, але він був готовий взяти кінокамеру, щоб знімати не «бліді вигадані ілюстрації страшних подій», а саму війну, воєнну кінохроніку⁷. Згадуючи про ті часи, М. Тихонов підтвердив факт листування з митцем, але переказав дещо інші обставини. Режисер та його дружина протягом кількох місяців не отримували зарплату, тому просив направити в Уфу його асистента Л. Бодика, щоб вони разом переїхали в Ашгабат. Так і сталося, але М. Тихонову дісталось від головного керівника радянської кінематографії І. Большакова, який не дуже підтримував українського режисера. Евакуйовані кіномитці косо дивилися на О. Довженка, нітилися перед його авторитетом, шепталися, намагалися «вижити» його з нових підмурків. Митець і сам прагнув покинути затишний край, просив відрядити його на фронт військовим кореспондентом.

В Ашгабаті О. Довженко навчався військової справи в батальйоні всеобучу, виступав на зборах колективу евакуйованої Київської кіностудії. У вересні 1941 р. до Ашгабату прибуло 25 вагонів з майном кіностудії та 175 співробітників, для яких виділили 80 кімнат. Трудовий колектив, котрий свого часу обожнював знаного режисера, обирав депутатом Київради, поступився з ним не зовсім чемно в перші місяці війни. Завідувач сценарного відділу кіностудії Сирота організував «колективну заяву», яку

⁵ Довженко Олександр. Твори. Т. 5. С. 312.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 27. Арк. 14.

⁷ Довженко Олександр. Твори. Т. 5. С. 312–313.

підписала значна частина співробітників, про те, що «Довженко дезертирував з Києва»⁸. На підставі заяви голова Спілки кінематографістів СРСР І. Большаков звільнив О. Довженка з посади художнього керівника, а заодно й Ю. Солнцева. Насправді, режисер був евакуйований разом з Академією наук УРСР до Уфи за пропозицією секретаря ЦК КП(б)У І. Г. Лисенка. Звільнення з роботи, крім матеріальних збитків, завдали режисерові чергових моральних страждань. Він пережив черговий серцевий напад. На кіностудії була створена обстановка «необґрунтованого звинувачення» митця в дезертирстві. Звільнили також і директора кіностудії Лінійчука, котрий очолив її лише 13 червня 1941 р. В інформаційній записці до ЦК КП(б)У «Доповідь про роботу Київської кіностудії в 1941 р. і перспективи роботи студії на 1942 рік» зазначалося, що фільм «Тарас Бульба» знято з виробництва і «законсервовано по технічним причинам», але режисер О. Довженко працює над картиною «Україна в огні», сценарій якої має бути завершеним у квітні, а в четвертому кварталі буде переданий до виробництва⁹. Восени 1942 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про обставини звільнення О. Довженка з посади художнього керівника кіностудії. Керівництво Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР пояснило його тимчасове звільнення необхідністю працювати над постановкою фільму «Україна в огні». Художнім керівником призначили тоді режисера М. І. Ромма.

У грудні 1941 р., коли німців розгромили під Москвою, О. Довженко завершив у Ашгабаті перший варіант народної епопеї в шести картинах «Міра життя» («Потомки запорожців»). Сюжет кінополотна безпосередньо не стосувався воєнної тематики, лише в одному місці автор згадує абстрактного фашиста, котрий прийде із Заходу. Фільм стосувався класової боротьби в роки колективізації, українського села на Запоріжжі у 1932–1933 рр., контрреволюціонерів і «гноїтелів хліба», партноменклатури, вчителів, письменників, куркулів, яких митець не вважав «дітьми однієї матері України»¹⁰. Його не примушували тоді завершувати справді

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 27. Арк. 16.

⁹ Там само. Спр. 66. Арк. 111.

¹⁰ Довженко Олександр. Твори. Т. 1. С. 235.

несвоєчасний сценарій фільму, але така вже логіка його творчості: запланував — мусиш виконувати.

Упродовж 1942 р. О. Довженко пише серію публіцистичних статей для фронтових і центральних періодичних видань: «Українська пісня» (10 березня), «Україна в огні» (31 березня), «Лист до офіцера німецької армії» (22 вересня), «Я бачу перемогу» (22 червня), «Народні лицарі» (22 липня), «У грізний час» (26 липня), «Слава народові воїну» (25 грудня). Вони висвітлювали образ пошматованого, але нескореного українського народу. Він закликав до священної війни проти фашизму, що загрожував українцям голодом, паплюженням культури, знекровленням роду.

Художні твори, написані у формі коротких оповідань, яких налічувалося близько трьох десятків, нагадували незавершені сюжети майбутніх кінополотен режисера («Стій смерть, зупинись», «Відступник», «Незабутнє», «Ніч перед боєм»). Своєрідним моральним кодексом воєнної доби постає його оповідання «Відступник», яке гострим сюжетом нагадувало гоголівського «Тараса Бульбу». Щасливий той, хто перенісши нелюдські страждання і випробування, «може потім уже сказати собі і світові, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею», і горе тому, «хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається у фатальну хвилину слабодухості»¹¹.

Твори О. Довженка про війну були надто правдивими. Він не піддався «слабодухості», висвітлюючи темні й малоприємні її аспекти. У січні 1942 р. митець покинув сонячний Ашгабат і зупинився в похмурому Куйбишеві, де виголосив промову на мітингу про «безславну поразку гітлеризму» під Москвою і початок нашої «безумовної перемоги»¹². Там зустрівся з О. Толстим, Д. Шостаковичем, І. Козловським, а 5 лютого вирушив до столиці. Він планував зустрітися з І. Большаковим і відвідати ЦК партії, щоб розглянути питання про звільнення з посади художнього керівника кіностудії. Наприкінці лютого 1942 р. О. Довженко вилетів до Воронежа, де поселився в кімнаті диктора радіостанції Південно-Західного фронту С. Марченка. Перший запис у щоденнику припадає на 6 березня, коли О. Довженко перебував біля

¹¹ Довженко Олександр. Твори. Т. 1. С. 93.

¹² Там само. Т. 4. С. 165–166.

Ворошиловграда. Основна тема — це нестерпна доля жінки, яка опинилася сам на сам з ворогом, беззахисна, її огидне і презирливе ставлення до завойовників, яких художник ототожнював з ненажерливими пацюками. Нотатки, які правила режисерові за емпіричний матеріал майбутніх фільмів, були їхніми своєрідними сюжетними лініями, основна ідея яких — «непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби»¹³. Перемога під Москвою поселила надію, додала режисерові наснаги.

На Південно-Західному фронті О. Довженко перебував з березня до липня 1942 р., зустрічався з бійцями, командирами, записував їхні розповіді, спостерігав за подіями, занотовуючи думки до зошита. Його нотатки розкривають систему координат історико-політичних поглядів і соціальних почуттів українського кінорежисера, загострених війною. Він був радянською людиною, творив фільми про революційне минуле й повсякденне життя будівників соціалізму. Війна внесла корективи у свідомість митця. Під впливом жахливої вакханалії, яка творилася в Україні 1930-х рр. і упродовж першого року війни, він поступово ставав «відступником», замислюючись над причинами геноциду українського народу. О. Довженко намагався відшукати соціальні причини катастрофи, вдаючись до аналізу недавнього минулого. До глобальних обставин, які спричинили повний обвал на фронті, режисер і письменник зарахував «антикультурний стиль життя нашого народу», котрий породив і «антикультурний стиль війни». Допетровські часи в країні збудованого соціалізму, як зазначав О. Довженко, виявили себе в недбайливому і непрофесійному використанні техніки, яку кидали на переправах, у лісах і полях. «Ми ще трохи варвари і селяни, — записав він 10 липня 1942 р. під Холмом. — Без сумніву, «оволодіння технікою» є не чим іншим, як новою психотехнікою сучасної людини...»¹⁴ Йому була знайома європейська матеріальна культура і технократична справа, а відтак війна для нього — це також і протистояння двох суспільно-політичних систем.

Історики, вивчаючи причини перемоги Радянського Союзу над Німеччиною, особливо акцентували увагу на перевагах

¹³ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 292.

¹⁴ Там само. С. 298.

соціалістичної системи. Її тоталітарна сутність, загартована насильницькою колективізацією, брутальною політикою розкуркулення, штучним голодом 1933 р., масовими репресіями і депортаціями, призвела до знецінення людського життя. Його перетворили на жертовно-культовий засіб: чим більше людських втрат, тим ближче комуністичний нірван. Безкровна війна сталінського режиму проти власного народу, яка забрала мільйони людей, заявила про себе жахливим лихоліттям 1941 р. Перебуваючи на фронті та спостерігаючи за безглуздою бойнею сотень тисяч солдат, О. Довженка охоплював жах. Він запитував самого себе: «Що втратив наш народ за чверть століття? — Чверть ста мільйонів люду!»¹⁵. Вони гинули в казематах Соловків, від Голодомору, від нелюдських страждань, у засланнях. Великий художник і громадянин знав про їхнє страждання. 20 червня 1942 р., коли сотні тисяч червоноармійців потрапляли в оточення й полон, митець виявив готовність клопотати «перед високими державними органами про повернення з заслання художників» України, але всіх не повернути. Глибоко переживав загибель 6-ї армії під Харковом. «Переконаний, — записав він 3 червня 1942 р., — що загибель шостої армії, а разом з тим і зрив Харківського наступу, стався внаслідок не так рокової закономірності через військові німецькі сили, а і у наслідок допущених нами елементарних помилок... Про шосту армію продовжую чути сумні натяки. Десь-таки ми сильно намазали. Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічого нас не навчив. Деяких горбатих, видно, одна могила виправить. Це важка розплата за знищення кадрів 37 року, хоча кадри були отруєні зрадою»¹⁶. Правдиво і відверто. Подібні думки з'являлися в головах тих генералів, які пройшли через сталінські табори смерті. Повертаючись до ганебного «харківського прориву», О. Довженко передає героїзм, сміливість, бойову виучку і ненависть до ворога, які демонстрували солдати, офіцери Червоної армії, а з іншого боку — полохливих, «слабодухих» генералів.

Режисерові й військовому кореспондентові О. Довженку доводилося бувати під німецькими авіабомбами, снарядами. Він не був художником-баталістом, не захоплювався стратегічними

¹⁵ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 183.

¹⁶ Довженко Олександр. Щоденникові записи. Харків, 2013. С. 178–179.

операціями радянських полководців, тому що, крім перемоги під Москвою, нічим було хизуватися. Митець розглядає військові події під кутом зору соціопсихолога, українця, громадянина, просто людини. «Подумать тільки, — записав він 17 червня, — скільки ж наших селян загине од німецьких катів після розгрому Шостої армії за те, що гарно стрічали свою армію, що допомагали їй. І як противно слухати заяви фараонів-уродів: “Ну, знаєте ли, ведь сейчас уже не важно — сто километров вперед или назад, ведь все равно Гитлер будет уничтожен”. Це можуть говорити тільки огидні — трижди презренні гади, що не бачать на цих ста кілометрах живих страждаючих людей, які розглядають війну, як певну кон’юнктуру»¹⁷. На початку липня були вщент розбиті 21, 28 і 40-ва армії Південно-Західного фронту, тому висновок був однозначний: «Зимувати нам за Волгою». Митець виявився прозорливим.

Соромно на війні помирати від застуди, але й ганебно для полководців і державних мужів посилати на вірну смерть приречених безглуздою і непродуманою військовою операцією. Трагедія 6-ї армії непокоїла О. Довженка, бо «її уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишились. Подумати тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями»¹⁸. Побойще під Харковом влітку 1942 р. глибоко вразило митця. Він збагнув жакливу генеральську тактику і стратегію масового знищення солдат, їх безжалісного використання як «гарматного мотлоху». Записи О. Довженка про життя людей вирізнялися могутнім руйнівним зарядом ненависті до ворога й зневаги до бездарних полководців. Його нотатки — не вирок судді, а волення жертви, бо сприймав смерть мільйонів українців за власну. «Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, — записав Олександр Петрович до щоденника 29 травня 1942 р., — щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчії перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти,

¹⁷ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 195.

¹⁸ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 266.

уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю»¹⁹. Купка політичних авантюристів, яка марила ідеями комуністичного месіанства, зруйнувала в 1917 р. усталений спосіб життя людей з його перевагами і недоліками, вигадала змоглично вічні класові цінності, комуністичний рай, зобов'язала силою повірити в нього, а «невірних» знищила. Радянська тоталітарна система не зрадила принципам навіть у пекельну годину вселенського апокаліпсису, яким виявилася війна. Держава, тобто влада партійної номенклатури ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним, вважала смерть мирних жителів на окупованій території — спокутою за зраду. Долю сільських юнаків, переляканих звірствами фашистів, вирішували в такий спосіб: штрафбат, передова лінія фронту, концтабори по-сталінському.

Кінорежисер не був статистиком, хоч колись і вивчав цю прикладну науку, а тому його цифрові свідчення кількості жертв можна піддати сумніву, але він був видатним художником і мислителем, котрий розпізнав правду війни, зафіксував її фрагменти, гідні монографічних праць істориків і кінематографічних полотен. Байдужих до людського життя керівників, які переймалися не стільки державними справами, як особисто-шкурними, він називав «державними злочинцями». Знаючи і пам'ятаючи про недавнє минуле українського народу, розтерзаного комуністичним режимом у 1920–1930-х рр., О. Довженко, як великий провидець, відчував і передбачав вияв хижацької злоби комуністичних правителів до українців. «Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів. Будуть мстити всьому народу. Уже мстять»²⁰. Цей запис у щоденнику від 31 травня 1942 р. стосувався «мізерного N», котрий «збирався розстріляти мільйони українців»²¹. Вони загинули від голоду, холоду, епідемії тифу, від масових розстрілів, вчинених фашистськими окупантами, від бездарного і безвідповідального керівництва, яке вважало за ніщо людське життя, від репресій. Підсумовуючи чисельність загиблих на війні, О. Довженко називає в одному місці 15 «мільйонів смертей мого нещасного вимученого

¹⁹ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 249.

²⁰ Там само. С. 253.

²¹ Там само. С. 205.

*Полковник О. П. Довженко
в роки війни.
1942–1943 рр.*

народу», якого продовжують не-навидіти від «боязні його невсипущого духу», а в іншому, посиляючись на «достовірні джерела 13 млн українців»²².

Для митця і громадянина, який перебував у самому пеклі війни, її жертви не абстрактна статистика, тому соціальне й національне були пріоритетними. Уже згадані ним три армії були укомплектовані переважно українцями. «Тут загинула величезна кількість українців. Українці-бійці загинули. Український чесний наш народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, одверто, безоглядно. Народ поліг у боях. Хто ж ще бив-

ся і б'ється поруч з ним? Руські... Коли зважити все — ніхто таких жертв і руйнації не поніс, як Україна, ніхто так не поніс смертельних боїв, як українці»²³, — з боєм писав О. Довженко в ті роки. Воювали інші народи СРСР, але саме Україною та Білоруссю прокотилася фашистська орда, від якої загинули мирні люди. Митець схилився перед їхнім подвигом, тому що вони «чесно поставились до трагічної долі своєї і великої соціалістичної батьківщини», тому вірив у вічну пам'ять про них. Звідки йому було знати, що поставнуть політики, які будуть применшувати внесок українців у перемогу над фашизмом.

О. Довженко передбачив «як заселятимуть тебе, мати моя, Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків, синів і дочок, за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і дождалися нашого приходу»²⁴. Він переживав, що після війни не вистачатиме лікарів, вчителів, інженерів, трактористів, бо «поляжуть у війні»,

²² Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 396.

²³ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 230.

²⁴ Там само.

а «прокурорів і слідчих вистачить». За чотири роки до дня Перемоги, вражений глобальним нищенням народу, О. Довженко записав: «Да, в основному б'ються і війну ведуть два народи — руський і український, і історія цього ніколи не забуде»²⁵. Деякі сучасні російські високопосадовці забули про це, викресливши роль і місце українців у війні. А втрати були не лише на фронтах, бо лише до Сибіру вислали 1,5 млн українців із Західної України²⁶. Так писав О. Довженко в щоденнику, не боячись власного слова, про яке могли б довідатися. «Велика Удовиця», за визначенням її вірного сина, втратила «сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими на заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання». В Україні за двадцять передвоєнних літ, незважаючи на оптимістичні прогнози і дані радянської статистики, значав митець, не прибавилося населення, бо чимало полягло на полях громадянської війни, у більшовицьких в'язницях. Стосовно кількості жертв у війні, загальні втрати, враховуючи ненароджених, становили «в цілому мільйонів сорок, якщо не більше»²⁷. Жахлива арифметика, яка затьмарює яскравість перемоги.

У липні-серпні 1942 р. О. Довженко перебував на фронті, був свідком поразок, ганебного відступу з Ворошиловграда, знаходився у Тамбові, Рязані. Він передає жах руїн Сталінграда, де побито і «спалено багато людей», які не встигли покинути місто, тому що ворог знищив мости. Рік відступу, позиційних перемог, втрат, навіть знищення цілих армій — гнітили митця. Основною причиною «драпання» Червоної армії до Волги, крім матеріально-технічних факторів, О. Довженко вважав погане виховання. «Із ким не пробував я з “керівних” людей говорити на тему про народного учителя, як головного де-факто чиновника наших невдач, — записав він у Москві 9 серпня, — ніхто зі мною не погоджується»²⁸. Нікому було виховувати, тому що найкращих педагогів знищили, а решту залякали, примусили виконувати сталінські догми.

А фронт котився на Схід. Знекровлені армії Південно-Західного фронту поповнювали необстріляні підлітки, тиловики.

²⁵ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 121.

²⁶ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 402.

²⁷ Там само. С. 357, 402.

²⁸ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 243.

*О. П. Довженко
серед червоноармійців.
1942 р.*

Перейменування фронту на Сталінградський О. Довженко сприйняв буквально: «Німці гонять нас на Сталінград». Між Доном і Волгою вирішувалося майбутнє війни і перемоги, а поки німцям залишали вугілля, хліб, майно. Другу половину серпня 1942 р. він провів у Москві, розбирав записи, упорядковував матеріали, фіксував незабутні враження. Дивує його непохитна віра в перемогу, навіть тоді, коли Вермахт тиснув радянські війська до Волги. Опи-

нившись у столиці, митець занотував: «Мине ще рік війни, самий страшний, самий кривавий і голодний, загине німецький фашизм, завоювавши всю Європу і нас аж до Кавказу. Світ буде здивований нашою силою і міццю, і героїзмом. І самі ми забудемо свою страшну стидну й огидну нерозбериху, і невміння, і свої зайві бездарні втрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і вип'ятивши груди на кістках мільйонів погублених наших людей, будемо вірити і хвастатись і підводити під все вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолюб'є потворне»²⁹. Так міг думати справжній патріот, але не абстрактної політологічної батьківщини, а власного народу. Дуже зворушливе і глибоке висвітлення соціально-психологічного й морально-етичного стану суспільства.

У митця було дві війни — реально фронтова і кінематографічна. Останню він здійснював самостійно, тому що його звільнили з посади художнього керівника студії, тобто офіційно «відлучили». Однак митець не склав зброї. «Я кинув сам кіно і поїхав визволяти Україну на фронт», — записав він до зошита 2 липня 1941 р. Це був виклик московським кіноуправлінням,

²⁹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 245.

відчайдушний крок, готовність позбутися звання «создателя українського кіно» і загинути «безвісти», тому що митець не бажав тоді жити «краще свого народу», волів «розділити його долю вповні, ущерть і без огляди». Кілька місяців на фронті суттєво змінили його погляди на минуле і майбутнє.

Він повернувся на фронт тоді, коли німців гнали від Сталінграда на Захід. У щоденникових записках постають бої за Харків. Це була його кінематографічна війна, тобто кінокамерою, олівцем, пером. Він фіксував «страждання і страх смерті» в очах артилеристів під м. Рогань на Харківщині, стежив за бомбардуванням передових позицій ворога. Не оминув соціально-побутових явищ, коли пропагандисти «втирали у довам сльози», а після виконання цього ідеологічного завдання «жерли страви по “першій категорії”», розповідали анекдоти і балакали годинами по державному апарату зі своїми уфимськими самицями про різні обивательські дурниці». Митець залишався вірним своєму внутрішньому голосу, запропонував М. Хрущову впровадити орден Богдана Хмельницького.

6 жовтня 1943 р., тобто за місяць до визволення Києва, О. Довженко завершив кінохроніку «Битва за нашу Радянську Україну». Вона виявилася творчим підсумком його кінематографічної війни проти ворога, а також проти брехливого висвітлення подій і явищ на фронтах. Митець запитував самого себе про фільм, про його «правду». Вона полягала у «грандіозності горя відступу і неповності радості наступу. Тільки паршивий жидок з кінохроніки може претендувати на бравурний шухер, і обдурювати світ, одвертаючись од трагічної правди — од руйнування України німцями, а часом і нами в силу тяжких безвихідних обставин»³⁰. Знову біль і спокута в його словах.

Київ визволили 6 листопада 1943 р. Митець бачив зруйновані села — Н. Петрівці, Пухівку, Дубечню. Разом з М. Хрущовим та Г. Жуковим увійшов до міста з боку Куренівки, Подолу на Хрещатик. Місто палало, однак «енкагебісти» почали захоплювати кращі будинки з уцілілих. О. Довженко опинився на Софіївському майдані, бачив палаючий університет, самотнього Т. Шевченка, який «здавався грозним і гнівним». Мешканці міста не мали сил для радісного привітання визволителів. «Найбільш уразили мене,

³⁰ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 261.

повергли у незабутній сум і розпач і тугу, якої я теж ніколи не забуду — се люде, — зазначив він. — Київські люде. Їх не було. Місто було порожнє. Я бачив їх усього коло ста чоловік поодиночю чи невеличкими купками. Се були головним чином люде старі і інваліди, каліки. Але всі вони мали той несамовитий вигляд, якого не можна забути нікому і ніколи в світі. Вони були напівбожевільні, худі, обдерті, жовті, з неприродними істеричними рухами і широко розчиненими нездоровими очима. Се був стан людей після нечуваного землетрусу, чи якоїсь іншої геологічної катастрофи»³¹. Від побаченого він ледве стримував сльози. У квартирі сестри й у власній він не знайшов батьків. Лише згодом розшукав маму, а батько загинув. Такою сумною була картина визволення його рідного міста. У Демидові під Києвом перебувала його перша дружина, яка пережила окупацію.

20 листопада О. Довженко повернувся з матеріалами до Москви. Він довідався від І. Большакова про те, що повість «Україна в огні» дуже «не сподобалась Сталіну», і він її заборонив для друку і для постановки³². А кількома днями поспіль, щоб повністю та остаточно роздушити митця, кіноуправління переказав йому, що «Битва за Україну» не демонструється в Англії та США. Режисер обурився на союзників — цих «дозіровщиків нашої крові», які не захотіли показувати народам правду про війну, хоч гніватися треба було на військово-політичних цензорів.

«Визволителі» і «прокурори-праведники» з генеральськими погонами мобілізували «звільнених громадян» і кидали їх у бій. Ці «чорносвитники» воювали у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні, гинули в першому бою. Такої правди про війну військова цензура ніколи не пропустила б, тому режисер фіксує це ганебне явище. Він не забув про легендарного маршала К. Рокосовського із золотими зубами, тому що напередодні війни йому повибивали зуби у більшовицьких застінках.

Із визволенням Києва і заборною «України в огні» й фактично «Битви за нашу Україну» — одна війна завершилася для митця, але продовжувалася його виснажлива кінематографічна війна. Він не хотів знімати брехні, вигаданої героїки, «опецькуватих»

³¹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 301.

³² Там само. С. 268.

генералів і тиловиків. Восени 1943 р. митець програв війну за правдиве висвітлення фронтових подій в Україні, поринув у спогади, шукаючи причини власного «відступництва» та мотиви заборони його твору.

«УКРАЇНА — “ЧАРІВНА СКАТЕРТИНА”»: ЛИСТИ ОКУПАНТА

Окупація фашистами українських земель була для О. Довженка особистою трагедією, яка завдавала йому фізичного й духовного болю, тому що в окупованому Києві залишились його батько і мати, друзі, знайомі, співвітчизники. Перші місяці війни справили на митця гнітюче враження стосовно боєздатності Червоної армії, гідності й службового обов'язку партійно-радянської номенклатури, які покидали народ на спокуту, ганьбу, поневір'яння, глум, зневіру і розпач. Ненависть до ворога, заклики до боротьби з ним, огидне ставлення до районних чиновників, що поспішали з родинами і майном на лівий берег Дніпра — переповнювали душу митця емоціями, морально-етичними оцінками, політично-ідеологічними рефлексіями. Художник, який звик мислити образами, не втрачав почуття реальності, а головне віри в перемогу, незважаючи на ланцюг поразок, оточень, втрат на фронтах.

Діалог з німецьким офіцером, до якого звертався митець і полковник Червоної армії — О. Довженко, виявився заочним. Його учасником з німецької сторони був офіцер Йоганн Бьоше, референт сільськогосподарського управління в Іванівському гебітс-комісаріаті, який постійно відвідував Київ у 1942–1943 рр., певний час жив у місті. Його листи до дружини та друзів у ті роки відтворюють психологію окупанта та ідеологію і плани нацизму в Україні, фіксують повсякденне життя офіцера-тиловика в українському Поліссі, побут і взаємини з місцевим населенням. Листи Й. Бьоше і щоденникові записи О. Довженка висвітлюють екстремальні умови життя людей, які не мали ознак військово-інформативних звітів з поля бою, тому що розкривали два типи світосприйняття. Перші віддзеркалюють повсякденні справи офіцера місцевого осередку цивільного управління райхскомісаріату

*Зондерфюрер Йоганн Бюше.
Київ. 1942 р.*

«Україна», інші фіксують біль, жах і спокуту українця за нещасною вдовицею — Україною. Отже, задля об'єктивності й нового бачення окупаційного режиму, про злодійства якого пише О. Довженко, звернемося до листів німецького офіцера, зіставляючи факти і події, а головне думки, погляди, духовний і ментальний світ завойовника і визволителя.

Війна для українського кінорежисера О. Довженка виявилася черговим випробуванням його національних почуттів. Він покинувся від солодкуватого летаргійного сну, нав'язаного тривалими роками соцреалізму, ідеологічного і соціального популізму влади. Замовчуючи десятиліттями наболіле, митець виплеснув його в «Україні в огні», у фронтових нотатках, які засвідчили появу справжнього О. Довженка: національно свідомого, критичного до політичного й мистецького оточення, самокритичного до власного кінематографічного доробку, пригніченого зрадою вчорашніх друзів і колег, проігнорованого і засудженого його особистим «рятівником» — Й. Сталіним. Суворая правда війни звільнила митця від багатьох радянських міфів, але він залишався в полоні «культу особи», марксистського тлумачення її ролі й місця в розвитку суспільства, тому надто шанобливо відгукується про Й. Сталіна, В. Молотова, Г. Жукова, але зневажливо про М. Хрущова й окремих партноменклатурників. Оцінки є суб'єктивними, а рівень сарказму і критики особисто мотивованим, ситуативним. Незаперечним лишається факт радикального впливу війни на світоглядні й ментальні струни душі митця, тому цивільно-військова біографія О. Довженка в 1941–1945 рр. має висвітлюватися окремо. Митець з осудом реагував на діяння окупаційного німецького режиму, але не полишав увагою байдужість і жорстокість радянської влади, навіть після визволення України від загарбників.

Отож маємо з'ясувати правду війни і правду про війну, висвітлюючи їх з боку німецького офіцера і з боку митця, громадянина,

полковника Червоної армії, українця О. Довженка. Оцінки різні, інколи суперечливі, але в різному проявлялися загальні, особливі, одиничні явища повсякденного буття людей, безпосередніх учасників подій. Поряд із ним були його колеги, але вони крокували разом з генеральною лінією партії, не помічали, а можливо не хотіли помічати жакливної духовної драми, яка відбувалася з українським народом в окупації, обмежуючись агітками, статтями про суцільний героїзм та невмирущий оптимізм радянських людей, про вірність партії і вождю. Одна війна і дві правди про неї — тема цього розділу книги.

Спочатку українськими землями прокотилася військова машина Вермахту з її сателітами, перетворивши міста і села на фізичну й соціально-демографічну потвору. Суцільні руїни на вулицях міст, згарища, землянки замість селянських хат, жінки і діти по селах. Україна стала зоною панування цивільного й військового режиму. 17 липня 1941 р. Гітлер видав наказ про впровадження системи цивільного управління на окупованих територіях, підпорядкувавши їх імперському міністерству у справах східних областей, виділивши департамент у справах України і Прибалтики. Радість О. Довженка, яку він відчув у вересні 1939 р. в результаті «возз'єднання» західноукраїнських земель з радянською Україною, була засмучена створенням дистрикту «Галичина» 1 серпня 1941 р.³³ До округи потрапили чотири західні області — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська з центром у Львові. Тема ідеологічно-політичної соборності України, тобто більшовицько-сталінської злуки 1939 р., постає в щоденниках О. Довженка. Він був учасником тих подій, зустрічався із селянами Західної України, знімав документальний фільм.

У липні-серпні 1941 р., які виявилися черговими жнивами розпачу для українських селян, їхня окупована територія стала рейхскомісаріатом «Україна» з центром у місті Рівному. Нова адміністративно-функціональна структура розшматувала Україну на шість генеральних округів: «Волинь» (Рівненська, Кам'янець-Подільська області) й південні райони Білорусії; «Житомир» (Житомирська, Вінницька) і південні райони Поліської зони

³³ Перехрест О. Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 149.

БСРР; «Київ» (Київська і Полтавська); «Миколаїв» (Миколаївська, Кіровоградська); «Таврія» (Херсонська, Запорізька, Крим); «Дніпропетровська» (Дніпропетровська та частина Запорізької області)³⁴. Колгоспно-радгоспна система, фактично залишилася без змін і мала забезпечувати війська Вермахту на східному фронті. Історики підраховали продовольчі потреби німецької армії весною 1942 р.: 1,5 млн тонн хліба, 1,8 млн тонн вівса, 600 тис. тонн м'яса, 100 тис. тонн різних жирів³⁵. Їх виробництвом займалися переважно жінки і підлітки, яких «приписали» до колгоспів, що мали раніше імена більшовицьких лідерів — В. Леніна, Й. Сталіна, В. Молотова, М. Калініна, К. Ворошилова, а протягом 1941–1944 рр. — звичайні порядкові номери.

Підневільні українські селяни не мали таборних номерів на руках, якими вирізнялися в'язні, але чимось нагадували «остарбайтерів» на власній землі, тому що стали рабами, щоденно працюючи на окупантів, ризикуючи життям. Онімечені колгоспи й радгоспи займалися виробництвом сільськогосподарської продукції, але за новими нормами виробітку. Частина врожаю 1941 р. потрапила до селян, решту знищили «на корні» та вивезли на Схід. Загальне управління східними територіями зосереджувалося в рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, а безпосередньо в Україні за відповідними територіальними управліннями.

Головна німецька адміністрація з питань сільського господарства — «Централь Ост», яка займалася впорядкуванням аграрних питань, організацією виробництва і заготівлями продовольства, перебувала в м. Києві. Їй підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління, які керували в генеральних округах і підпорядковувалися сільгоспкомендантам (ландвіртшафткомендатур). Кожне управління поділялося на чотири управи (реферати): організаційну, пропаганди, статистики і землевлаштування, тваринництва, рослинництва. Їх очолювали офіцери, що мали помічників (референтів) з конкретної галузі господарювання. Організацією сільськогосподарського виробництва в округах (гебітах) керували гебітсландвірти, а в районах крайсландвірти, тобто районні сільгоспфюрери. Вони зосереджувалися довкола

³⁴ Перехрест О. Г. Українське село... С. 149.

³⁵ Там само. С. 149–150.

комендатур, в яких правили офіцери. Одним з них був і Йоганн Бьоше, який писав не лише звіти про службову діяльність, а й переповідав у листах до дружини військово-цивільне повсякдення 1942–1943 рр. в Іванкові, Димері, Києві, Білій Церкві, Житомирі. У чомусь його розповіді збігалися з нотатками О. Довженка, але були такими різними за тональністю і змістом.

На територію України Й. Бьоше прибув 23 липня 1942 р., тимчасово зупинившись у м. Рівному, але визнав, що «споконвічна польська земля виглядає спустошеною»³⁶. Німецькому офіцерові, який краще знався на проблемах агрономії і тваринництва, ніж військових баталіях, сподобалися землі й сади, де «можна добре жити». Він їхав в Україну з відносно мирним «спецзавданням»: вирощувати овочі, фрукти, насіння, займатися організацією сільськогосподарського виробництва. Місто сподобалось йому, тому що знаходилося «ближче до Батьківщини», було столицею рейхскомісаріату, заселене німцями, в якому «досталось попоїсти». Перше враження німця про українські землі пов'язане із «ситним сніданком», з переліком страв, напоїв, які він розважливо поїдав у «російському кафе». Дивно, але саме О. Довженко ототожнював окупантів з пацюками, які постійно їли. Між обідом та прогулянками Й. Бьоше писав до дружини, цікавлячися станом корови, надоями молока, умовами продажу коня в їхньому господарстві, запасами сіна, фуражу. Дбайливий німець перебував у окупаційному логові, де працювали «полонені росіяни», які видалися йому за «справжню суміш народів». Не приховував він і того факту, що «українці перебувають на військовій і поліцейській службі у німецькому вермахті», але більшість з них «задіяна для охорони військовополонених»³⁷. Спостережливий офіцер з цивільних справ помітив також, що деякі «дівчата дуже елегантно вдягаються, підфарбовують губи», а в оточенні мешкали переважно українці та поляки. Романтичні спостереження німецького офіцера, який літерним потягом прибув до Рівного з Кенігсберга, ще не були засмучені реаліями східної кампанії, нападами партизанів, втратами солдатів вермахту. Він їхав туди, звідки не поверталися,

³⁶ «Люба моя Еллі!...». Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.). Київ, 2012. С. 59.

³⁷ Там само. С. 61.

а якщо й поталанило, то понівеченими фізично і надламаними духовно.

22 липня 1942 р., коли Й. Бьоше з офіцерами сідав до потягу в Кенігсберзі, О. Довженко перебував на Дону. У його щоденнику знаходимо сумне оповідання про червоноармійця, який втік з німецького полону, воював, був «нагороджений орденом за героїство», двічі поранений, але під час операції зізнався про полон, відтак «особісти зраділи клієнтурі», замордувавши його допитами, і «хлопця розстріляли»³⁸. Він гірко сумує з руйнування шахт у Ворошиловграді, щоб не дісталися ворогові, псування майна, знешкодження хліба, але глузує з «наших товстих, опецькуватих наркомів». Йому болить від усвідомлення факту, що «вся Україна уже в німецькому ярмі», від чергових жертв з боку цивільного населення, але не втрачав надії на повернення «на свої руїни», на побачення з рідною землею «до наступного року». Перебуваючи думками в зруйнованому, але воюючому Сталінграді, О. Довженко проклинає фашистів, сповнений помсти і сподівання, що й вони будуть «колись проклинати свою долю в огні, в крові дітей своїх»³⁹.

Погляд німецького офіцера на сільськогосподарські угіддя Волині, яку він традиційно ототожнює з польською землею, був суто прагматичним: родючість і наявність вільних земель, робочої сили, можливого облаштування власного господарства. 2 липня 1942 р., коли Й. Бьоше розмірковував у німецькому м. Касселі про вірогідне його направлення на службу в цивільну адміністрацію для вирощування овочів, а не до частин люфтваффе, про які мріяв, О. Довженко писав про жахливі бої на Дону. Він передає вигуки німецького солдата: «Здавайся, рус, капут!», котрий падав скошений автоматною чергою. Спостерігаючи за реальними подіями, військовий кореспондент О. Довженко ловить себе на думці: «Як шкода, що не вміщуємо ми його листів додому»⁴⁰. Дивна, але дуже слушна думка, яка перегукується з листами Й. Бьоше, який був не єдиним, хто писав листи зі Сходу, але їх не використовували армійські, дивізійні, полкові комісарі, наповнюючи сторінки фронтових газет і бойових листків героїчними нарисами,

³⁸ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 302.

³⁹ Там само. С. 286.

⁴⁰ Там само. С. 302.

*Руїни Хрещатика. Київ.
1942 р.*

кариатурами Гітлера, статтями про морально-психологічний занепад бойового духу солдатів та офіцерів вермахту. «А виходить так, читаючи газети, — що всі німці тільки й думають, як би скорше здох Гітлер і скінчилася війна.

Ми кричимо в газетах: ненавидьте німців. Чого ж їх ненавидіти, коли щодня в зведеннях Інформбюро ми читаємо протилежне: щодня бідні німці пишуть, що війни не хочуть і не вірять у перемогу. За що ж їх ненавидіти? Їх жаліти хочеться. Так виходить? Яка убога, беззуба і невинахідлива наша пропаганда, мертва і слабо духа, боязка і жалюгідна»⁴¹, — писав у щоденниках О. Довженко. Листи німецьких солдатів та офіцерів з фронту до «Фатерлянду» перехоплювали розвідники, партизани, які потрапляли до смершу, особливого відділу армій, але не використовувалися підрозділами з антипропаганди. Німецьке командування використовувало листівки, підготовлені відповідними «спецами зі східного питання», тому в управах діяли референти канцелярії доктора Геббельса.

28 липня 1942 р. Й. Бьоше приїхав з Рівного до Києва, заночував на вокзалі, вередував з того, що «бракує вовняної ковдри»,

⁴¹ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 286.

тому просив дружину вислати її наступним поштовим переказом. Чомусь висловив жаль з того, що «центральна частина міста дуже постраждала від війни», де була «дійсно руїна на руїні»⁴². Можливо, руїни додали побутових незручностей німецькому офіцерові, хоча він знав про бомбардування Німеччини радянськими винищувачами. Географічне відкриття про те, що «Київ — це столиця України», чим німецький офіцер порадував дружину Елізабет, не мало військової таємниці. Збереглися квартали з будинками по вісім і більше поверхів, а «населення виглядає так, як у великому німецькому місті», а далі питання про «справи на Батьківщині». Вихований у бюргерському соціальному середовищі, озброєний ідеологією нацизму, позаяк був членом НСДПА з 1933 р., Й. Бьоше, мабуть, сподівався на гнітючі враження від слов'янської культури, яка уціліла від бомб західних варварів і вандалів.

Місячне перебування в зруйнованому Києві, де мав звільнене від киян помешкання, судячи з листів до дружини, залишило позитивні відгуки. «Уже минає два тижні, — писав Й. Бьоше 2 серпня 1942 р., — як я живу в Україні. До цього часу все було добре. Хороша їжа. Тут, як і в Рівному, харчування вищої якості. Із ночівлею теж усе в порядку»⁴³. Кілька днів жив біля залізничного вокзалу в кімнатах для офіцерів, отримував 9 рейхсмарок добових, а харчування коштувало 2,50 марок, купував щовечора пляшку пива за 30 пфенігів. Його дружина одержувала в Німеччині 80 % від зарплати чоловіка-офіцера, тобто не бідували. Перебуваючи в Києві, йому доводилося за дорученням генералкомісаріату відвідувати у справах Житомир. Він їздив туди не за танками і гарматами, а за снопов'язалками. Київ, за спостереженнями Й. Бьоше, наче «золото порівняно з цим містом». Він відвідував також Бердичів, Сквиру, які не справили подібного враження від Києва, тому бідкався з того, що «допоки ми перебудуємо такі міста за нашим зразком пройде сила-силенна часу». «Доки я в Києві, життя дещо дорожче, — писав він 4 серпня, — зате більше комфорту. Зручне ліжко, вода у крані, електричне світло й тому подібні речі, від яких не варто відмовлятися. До всього ще й пиво кожного дня»⁴⁴. Знову про

⁴² «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 64.

⁴³ Там само. С. 66.

⁴⁴ Там само. С. 69.

комфорт, їжу, врожай зернових та олійних культур в Німеччині, про постачання добрив і кормів, про телиць, «примусову здачу великої рогатої худоби» у рідному Фатерлянді на потреби армії, про подарунки для двох його синів, куплених для них у Києві. Його турбувало те, чи «zareєстроване вже останнє теля», як ростуть «жеребчик і кобила», що з бджільництвом. Він думками з власним господарством, із сімейним добробутом та побутовими зручностями, але в листах до брата, який перебував на фронті, виринають реалії війни.

В окупованому Києві німецькому офіцерові жилося набагато безпечніше й комфортніше. Він снував між Житомиром і Бердичевом, зупиняючись у Фастові, користуючись залізничним транспортом, але було дуже «зручно їздити в “опелі”». «За водіїв тут українці. На ґрунтових дорогах добряче пилюжить. Останнім часом тут випадало мало дощів. Наслідків невеликої зливи за годину і близько не видно. Висилаю зображення Києва. На одній картці — вулиця до вибухів, на іншій — та сама вулиця після вибухів», — писав він 8 серпня 1942 р. до «любої Еллі»⁴⁵. На якійсь із них блукав хворий і голодний батько О. Довженка — Петро Семенович, побитий фашистами й виснажений від недоїдання і безсоння. Виселений з квартири, яку захопили німецькі офіцери-окупанти, він проклинав нацистів і Сталіна. Можливо зустрічався очима з дбайливим до власних діток і батьків Й. Бьоше, який 8 серпня відправив «невеликий пакуночок» для «синочків» — іграшкових слоника, зайчика, кролика, чобітки для Ганса-Германа, «трохи курева» для батька. Сумував з того, що без нього підросли «власні діти», а також обережно розпитував дружину про те, чи не доводилось останнім часом їхнім знайомим оплакувати загиблих? Він просив відкласти цей конверт, очевидно, боячись військової чи партійної цензури.

Щоденникові записи Й. Бьоше можуть скласти враження про спокійне тилове життя офіцера цивільного управління, який мав три помилки з Бердичева до Києва, розважливо і мрійливо писав листа дружині на узліссі, допоки «український шофер» лагодив авто. Ні партизани, ні підпільники не турбували безпечного офіцера-аграрника, який встигав фіксувати перебіг жнив, жінок

⁴⁵ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 71.

із серпами в руках, худі скирти на полях, хоча «врожай очікується хороший». У Бердичеві, довкола якого розстрілювали євреїв, його «привітно прийняв гебітсландвірт, який виявився земляком-ганноверцем. Оглядаючи з ним околиці міста, помітив кращі землі, ніж під Києвом. У вересні 1941 р. тут воював брат його дружини — Еріх, тому ця думка також не полишала Й. Бьоше.

Листування з братами дружини та друзями, а також військова хроніка, яку він постійно переглядав, справляли певне враження про події на фронті. У Києві залишилося чимало могил німецьких солдатів. На схилах Дніпра закладали «німецьке братське кладовище», яке особисто відвідав Й. Бьоше, навіть знайшов поховання одного знайомого унтер-офіцера поліції, якого вбили 29 вересня 1941 р. «Багато товаришів загинуло саме незадовго до завершення річного терміну служби, — занотував він 9 серпня, — бої за Київ. Лише маленький хрест свідчить про життя і смерть наших героїв. Там усі лежать в одному ряду — простий солдат біля капітана, навіть полковник фон Зеєльгоф поряд зі своїми товаришами. У містах добре видно, яких ран завдала війна, у полях же природа покриває все травою»⁴⁶. Повернувшись до Києва 15 серпня 1942 р. за черговим розпорядженням від адміністрації генералкомісаріату, який розмістився у будинку колишнього штабу Київського особливого військового округу (приміщення ЦК КП(б)У, а тепер адміністрація Президента України). Повсякденні службові поїздки не відволікали його від реального становища на фронтах. «Війна може закінчитися так само швидко, як і почалася, — зазначив він у листі до дружини того ж самого дня, — проте станом на сьогодні мені не віриться, що так воно й буде. Ми повинні здобути перемогу, навіть не хочу думати про те, що може бути по-іншому»⁴⁷. Сподівання на блискавичну перемогу розвіялися, хоча німецькі війська притиснули Червону армію до Волги, але затяжна війна ставала дедалі очевиднішою.

Сільськогосподарський фах і уподобання заможного бауера, яким був Й. Бьоше, брали гору над роздумами про театр військових дій, тим паче за кілька тисяч кілометрів від фронту. Майже щодня перетинав поріг будинку генералкомісаріату, отримав

⁴⁶ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 74.

⁴⁷ Там само. С. 77.

мирне «першочергове завдання — забезпечення населення свіжими овочами та овочами тривалого зберігання». Про яке населення дбали окупанти: про киян, про німецьких солдатів та офіцерів, про мешканців Фатерлянду? Він підкреслював збіднення місцевого населення, високі ціни на базарах, навіть використав слово «тов-кучка», куди німцям забороняли ходити, щоб не захворіти тифом, розладом кишково-шлункового тракту. Уникав вживання сирії води з криниць, крутив носа від житнього хліба «грубого помелу з висівками», отримав мед, масло, ковбасу, яйця, пиво, горілку, яка «дерла горло». Для заготівлі меду бракувало бочок, тому Й. Бьоше записав таке: «Якщо це й не зовсім країна з молочно-медовими ріками, то все одно тут добре жити». В окопах під Сталінградом враження німецьких офіцерів були зовсім іншими.

У Києві відбувалися виставки картин українських художників, функціонував «Німецький дім» для дозвілля та розваг офіцерів (будівля Київської філармонії), працювали книгарні. 15 серпня Й. Бьоше відвідав одну з художніх виставок і визнав, що «українці вміють користуватися пензлем і фарбами». Бував у кінотеатрі, переглядав німецькі фільми, тобто жив цілком повноцінним життям. Купував книги з агрономії та плідівництва, відправляв їх до Німеччини, а також вислав подарунок дружині — дамську сумку з «російської свинячої шкіри». Дивний подарунок від «руссіше швайне».

24 серпня 1942 р. Й. Бьоше призначили на службу в Іванків «при штабі ландвірта обер-лейтенанта Шефера», якому підпорядковувалися три райони. Сподівався очолити відділ плідівництва й овочівництва, а також висловив упевненість у тому, що «в маленькому районі теж можна гарно жити». Оглянувши землі одного із зразкових господарств, визнав, що за їх гарного догляду — «дійсно було б дуже добре жити», але «спочатку треба виграти війну»⁴⁸. Ментальність дрібного бауера, який більше любив власну домашню худобу, ніж окуповане населення України, помножена на його посаду (керівник відділу харчування і сільського господарства), впливали на його мислення, світогляд, смаки. Психологія окупанта, який прагматично приглядався до українських чорноземів, не полишала його до кінця 1943 р., коли звільнили

⁴⁸ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 85.

*Йоганн Бьоше на р. Тетерів біля м. Іванків.
1942 р.*

Київ від фашистів. Його не дуже дивувала відсутність сільсько-господарських машин і транспорту, тому що було «море робочої сили», а окуповане «населення саме по собі високе, сильне і здорове», отож Й. Бьоше мріяв про власне господарство в Україні. Приглядаючись до сільського населення зауважив, що його «жіноча частина в молодості навіть гарна, як на наші смаки, але під пекучим сонцем швидко марніють і молодість, і врода». Однак для окупанта вони становили робочу силу, яку раціонально використовували, щоб виконувати конкретні завдання німецької адміністрації, а також мати власну вигоду. Наприклад, за службу в «Німецькому землеробному товаристві в Україні», до якого він належав, отримав у серпні 1942 р. 253 райхсмарки. Не косив, не сів, але наглядав за жнивими, на яких із серпами та під жагучим сонцем працювали українські жінки й діти. В одному з листів він навіть радив дружині «узяти прислугою українку», а краще «візьміть відразу двох», тобто з числа остарбайтерів.

На території Іванівського «гебіту» Й. Бьоше перебував з 30 серпня 1942 р. до 10 листопада 1943 р., тобто більше року, відвідуючи

Київ, Димер, Хабне, а залишені ним спогади передають повсякденне життя офіцера-окупанта, до совісті якого апелював О. Довженко. Місто Іванків мало тоді близько 5 тис. мешканців, а гебітсландвіртшафт розмістився в будинку колишнього райкому КП(б)У. У так званій цивільній адміністрації, якщо такою можна вважати в німецькій окупаційній зоні, служили «доктори, професори та інші високопоставлені особи, власне не нижче дипломованого агронома»⁴⁹. Перший лист з Іванкова був переповнений вражень і побутових прагнень: наявність електричного світла, радіо, у «цих краях водяться вовки», шар піску «вкриває чорнозем», намагання вивчити російську мову, позаяк між «російською й українською — велика різниця», згадка Різдва, річки Тетерів. Згадавши про неї, наполегливо просив дружину вислати плавки для купання в річці, а натомість упакував для «наших синочків» цукерки.

За час перебування в Іванкові Й. Бьоше написав 141 листа до дружини і до рідного брата Августа, в яких ключовими темами були: побут місцевого населення, форми дозвілля німецьких офіцерів, доля поліських дівчат, заготівлі хліба й продовольства для Німеччини, вербування оstarбайтерів, тривалість і перспективи війни, партизани, особисте ставлення до українців. Вони виринають у кожному з його листів, тому складно говорити про тематичні пріоритети й уподобання «справжнього канцелярського щура» Й. Бьоше, тож і решти офіцерів гебітскомісаріату Іванків. Якщо брати до уваги функціональні акценти німецького службовця та його партійність, то найважливішими для нього були питання швидкої перемоги, обов'язкове постачання продовольства вермахту та німецькому населенню.

Висловлювання Й. Бьоше стосовно побуту поліщуків мали етнографічне зацікавлення, нотки зверхності титульного європейця, презирливого і байдужого ставлення до жалюгідного життя селян. Болотистий ґрунт, ліс, пісок були малопридатними для інтенсивного розвитку сільського господарства, особливо в умовах війни та окупації, тому люди жили бідно. «Але населення звикло до злиднів, — наголошував він 7 вересня 1942 р. — Кожен має викладатися на 100 %. Коли ж вироблене у великих кількостях буде відправлене на нашу батьківщину, то місцевому населенню мало що

⁴⁹ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 88.

залишитися. Але ми повинні бути непохитними в таких справах, щоби в першу чергу міг жити наш народ»⁵⁰. Таким було соціально-політичне кредо офіцера цивільного управління окупаційної зони в Україні. Йому, звиклому до порядку («*Ordnung muss sein*»), пасувало те, що зерно, солома, сіно підлягали повному обліку. «У цьому розумінні, — визнав Й. Бьоше, — більшовизм дав добрий вишкіл»⁵¹. Селяни Іванківського району пам'ятали «більшовицький вишкіл», знали Голодомор 1933 р., депортації односельчан, репресії, які виконувалися за рішеннями районної партійної влади Іванкова. А восени 1942 р. в будівлі райпарткому правила чужоземна адміністрація на чолі з обер-лейтенантом К. Шефером та його підлеглим Й. Бьоше. Останній мріяв заробити багато грошей, щоб його дружина не працювала, а «сім'ї вистачало на прожиття», тому волів якомога довше затриматися в Україні. Думки про гроші не полишали його, позаяк з ними почувався «щасливішим», але головне, вийти «неушкодженими зі всіх перепитій війни». А поки був у Іванкові, де «земля погана», думав про те, що там «добре родять картопля й жито», а за гарних добрив «можна досягти ще кращих результатів». Агротехнічна турбота Й. Бьоше була спрямована лише на те, щоб «вирішити тільки одне й найважливіше питання, а саме — прохарчування нашого народу». Він особисто виїздив у села на гусеничному всюдиході, але не для того, щоб «найкраще познайомитися з самотутністю країни й населення», а з метою вилучення молока, курей, хліба, м'яса, тобто стягнення натуральної повинності. У Німеччині також здавали продукцію для потреб армії, тому він радив дружині виконувати план і не «нариватися на неприємності».

У вересні 1942 р. Й. Бьоше був начальником «українського сільськогосподарського бюро з нормування праці у трьох районах», тобто гебітскомісаріату Іванків, займався фінансовими справами у галузі сільського господарства. Його більше цікавило питання про умови продажу бичка в його німецькому господарстві, про що постійно розпитував у листах до дружини, ніж продовольче забезпечення поліських селян. «У неділю ми були у трьох селах на зборах, — писав він у листі від 24 вересня. — За рівнем

⁵⁰ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 97.

⁵¹ Там само.

*Бьоше
(напроти дверей)
із зондерфюрером
Ервіном Гінцом
біля крамниці
«Продукти
для німців».*

*м. Іванків.
Листопад 1942 р.*

життя цей народ залишався далеко позаду. Він добродушний, але безвольний. А ще лінивий. Правда, усе вироблене підлягає здачі, тому можна зрозуміти, що інтерес до продуктивного виробництва відсутній. Населення їсть тільки ячмінний хліб, усе жито треба здавати»⁵². За такого німецького порядку «людям тут часом доводиться голодувати», але, «коли постає питання, кому голодувати, то відповідь може бути тільки одна»: звичайно українським селянам. Йому не доводилося голодувати, тому що «їжа тут дуже хороша» і її вистачало, навіть видавали горілку, яку відправляв для батька в Німеччину. У стосунках із селянами, як не раз наголошував Й. Бьоше, без «жорстокості не обійтися», бо «слова не допоможуть», тому тільки «завдяки енергійному керівництву німців можна чогось добитися»⁵³. Для досягнення вищої продуктивності сільськогосподарського виробництва, навіть на пісках і в болотистих місцевостях Іванківського «гебіту», вистачало дешевої робочої сили, частину якої відправили «на території старої

⁵² «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 110.

⁵³ Там само. С. 119.

імперії, а багато хто ще вирушить туди». Нічого дивного для позиції окупанта і члена нацистської партії. Він вважав поліщуків дуже придатною робочою силою, «особливо старанні дівчата». А загалом висловлював певність, що німецькі «війська будуть повністю забезпечені із завойованих східних територій, батьківщині теж перепаде частина». Викачування хліба з України вважав «для себе кращим завданням», щоб «надійно забезпечувати Райх продовольством». Мав рацію О. Довженко, коли писав, що німці під «видом весняної посівниці забирають у селян все зерно до колгоспних зерносховищ», яке згодом вивозили до Німеччини. Так тривало до листопада 1943 р., коли вантажили хліб, худобу, борошно, забираючи із собою.

У щоденниках О. Довженка тема пограбування України німецькими окупантами є центральною, а доля жінок-невільниць, яких використовували для втіхи й важкої виснажливої роботи в так званих громадських господарствах (колгоспах), висвітлена з боєм і сумом. Секретаркою і перекладачкою Й. Бьоше була «дівчинка-чешка», а їжу для офіцерів гебітскомісаріату готували місцеві селянки, тому й писав про «першокласну кухню» та «удосталь алкоголю». Жінок (Ганну і Тоську), які варили для них страви, вони забрали навіть із собою, відступаючи восени 1943 р. з Іванкова до Коростеня. Боялися, що їх розстріляють «червоні», а також не хотіли втрачати побутових зручностей. Буваючи в Києві, зустрічав на вулицях, «незважаючи на нестатки, більше нафарбованих жінок і дівчат, ніж... до цього будь-де бачив»⁵⁴. Голодне існування примушувало їх торгувати чеснотами й тілом, щоб не вмерти з голоду.

Побут місцевого населення та загалом соціальна інфраструктура «глухого» поліського регіону викликали у німецького офіцера подив. Відсутність вимощених шляхів, крім головної вулиці міста, устеленої бруківкою. Якщо Й. Бьоше просив дружину вислати йому піжаму, рукавички, плавки, носові хусточки, простирадла, теплі ковдри, то місцеве населення виготовляло грубий одяг з льону, а взуття — з відщепленого соснового коріння — постולי. Фотографії житлових будинків, які він направляв дружині, мабуть дивували швабів жалюгідністю архітектури, переважно покриті

⁵⁴ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 141.

соломою хати, хоча траплялися і гарні будинки, але покинуті їхніми мешканцями. Навіщо він формував «уявлення про тутешні умови», надсилаючи листи, фотографії та статті з українських газет? Можливо, для того, щоб показати його «нестерпне життя». Але воно було в нього нормальним, навіть дуже добрим, враховуючи кількість і якість їжі, горілки. Він збирався привезти до Німеччини частину своїх індивідуальних запасів (горілку, французьке вино, мед, лікер, мармелад тощо). Усе це було природно для офіцера-окупанта, але жахливо для змушених голодувати підневільних селян, яких спочатку пограбували більшовики, а згодом нацисти. На пісках справді було важко досягнути матеріального добробуту, тому житловий будинок служив інколи і хлівом для худоби, тож жили разом людина і домашня тварина. «Усі будівлі, — писав німецький «етнограф-початківець» у жовтні 1942 р., — за незначним винятком, дерев'яні. Дорогою можна побачити настільки маленькі хатки, що важко повірити. Якщо розвести руки в сторони і стати перед такою хатиною, то можна майже торкнутися кутів.

Фураж для худоби складають на вулиці, щодо корів, то вранці вони йдуть маршем із села, а ввечері повертаються, причому кожна знає, де її хлів. Якщо ворота закриті, то ревтимо, поки їй не відчинять»⁵⁵. Його дивувала упряж худоби, особливо волів з «дерев'яними перекладинами на шиї та грудях». Він хотів придбати для синів взуття, але звикся з реаліями, бо «місцеві мешканці ходять босоніж», але покривають голови хустками. Зустрічав жінок у національному одязі, проте «народний одяг зустрічається рідко». Вважав «населення дуже набожним», переповідаючи обряд похорон. 21 жовтня 1942 р. Й. Бюше занотував власні спостереження про життя селян: «Населення вже налаштувалося на зиму. Валянки, у кого є, а на весну, то постולי. Улітку всі ходили босоніж. Гірших злиднів, як тут місцями бачиш, більше ніде бути не може. Контрасти просто жахливі»⁵⁶. Жінка з коромислом і відрами з водою навіть потрапила на його фото, тому що вразила етнографічно-побутовою самотністю. А звідки взятися комфорту, мурованим будівлям, хатам під залізним дахом, коли бідних селян

⁵⁵ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 132.

⁵⁶ Там само. С. 141.

постійно і системно грабували, перетворивши на радянських колгоспних рабів і оstarбайтерів. Однак подарунком до дня народження дружини обрав «картину з українським пейзажем, власне, краєвид села олійними фарбами», тому що іншого не міг знайти у «цій глушині». Побут поліського селянина не мінявся століттями, але люди жили, народжували дітей, мали збалансований з природою уклад життя, церковно-обрядову культуру хрестин, похорон, не демонструючи його на показ, особливо завойовникам — внутрішнім і зовнішнім. Більшовики руйнували церкви, німці їх не займали, навіть залюбки ходили на хрестини.

Управлінська посада, постійні поїздки селами, функціональні повноваження «гауляйтера» з питань заготівель сільськогосподарської продукції виокремлювали Й. Бьоше серед офіцерів гебітскомісаріату. Його часто запрошували на хрестини, а траплялося і на похорони. «Учора після обіду я був на хрестинах. Мати дитини танцювала нарівні з усіма, хоча після пологів пройшло 12 днів»⁵⁷, — з подивом писав він до дружини 26 квітня 1943 р. А нічого дивного, тому що радянська жінка звикла до таких побутових умов. Радянська жінка-колгоспниця мала два тижні до і після пологів так званої декретної відпустки, тому траплялися випадки, коли дітей народжували в полі. «У суботу пополудні ми ненадовго, — писав він 13 вересня 1943 р., — завітали на хрестини до нашого шофера. Якщо так глянути на все це, скільки вони можуть випити горілки, то не знаєш, як це можливо. Повний гранчак — це взагалі ніщо»⁵⁸. Для повної і вичерпної характеристики побутового повсякдення місцевого населення варто також переповісти враження від обряду похорон, на яких йому доводилося бути. 6 квітня ховали перекладача, який помер від менінгіту. «Тіло лежало у хаті у відкритій труні, — наголошував усі деталі Й. Бьоше, — і ми майже дві години сиділи біля неї та слухали жалобні промови німецькою й українською.

Через те, що люди стояли впритул один до одного, можеш собі уявити повітря у приміщенні. Тоді відкрити труну з тілом понесли на кладовище. Найближчі родичі у глибокій скорботі прощалися з небіжчиком. Вони цілували його обличчя, вуста та руки, так що

⁵⁷ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 246.

⁵⁸ Там само. С. 247.

почало вже навіть непристойно виглядати. Ще по декілька слів перед відкритою домовиною виголосили обер-лейтенант та гебітс-комісар. Небіжка поховали тут, на кладовищі, поряд з іншими героями»⁵⁹. Повне уявлення про поховальний обряд, навіть співучасть. Очевидно, був на поминальному обіді, пив самогон, тому що в його щоденнику алкогольна тематика частий гість. «Українці, незважаючи на заборону, — зазначав Й. Бьоше, — самі женуть самогон. Нерозсудливі люди. Зараз вони переганяють зерно на горілку, а взимку будуть голодувати». Вони варили самогон усе своє життя, але ніколи не голодували від цієї обставини. Інша справа нашестя завойовників — більшовицьких комісарів та уповноважених від гебітскомісаріатів, які творили голод в українському селі.

Смакування німецького офіцера недоліками селянського побуту, але з іронією представника «культурної нації», було тоді явищем поширеним. Цієї обставини не оминув і О. Довженко. «Найкращим наочним приладдям німецької контрпропаганди у своїх частинах, — занотовував Олександр Петрович у липні 1942 р., — є зовнішній вигляд наших людей, наші хати, двори, долівки, нужники, сільрада, церковні руїни, мухи, бруд, одним словом, все те, що викликає почуття жаху у європейської людини і чого наші великі правителі і їх великоміські підлабузники, самобрехи не бачать і не хочуть бачити через одірваність од народу і через одірваність від сучасного рівня пересічного європейського укладу речей»⁶⁰. Влітку 1942 р., відступаючи дедалі глибше на схід, полковник О. Довженко повертається думками в село, підкреслює структуру місцевої окупаційної влади: староста села, старшина колгоспу, поліція. Згадав і про хрестини. «Дуже цікаво, — наголошував він у червні 1942 р., — що за хрестини немовляти німці давали по 8 літрів горілки»⁶¹. Німці не давали, а отримували від селян самогон, щоб мати дозвіл на хрестини дитини, тому їх і запрошували на «святую вечерю», яка була далекою від «набожності», завершуючись танцями і п'яним дозвіллям. Про ставлення Й. Бьоше до соціального побутування поліських селян свідчить вираз з листа до дружини від 3 травня 1943 р.: «Чужий народ — чужі

⁵⁹ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 145, 174.

⁶⁰ Довженко Олександр. Зачарована Десна... С. 289.

⁶¹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 69.

звичаї. Тут зустрічаєш багато чужорідного»⁶². Дивно, але він навіть запрошував дружину приїхати для ознайомлення з «чужорідним краєм», хоча усвідомлював нереальність цієї справи.

Опинившись серед окупованого населення, постійно спілкуючись з ним, звикаючи до побутових умов, німецькі офіцери не завжди дотримувалися вишуканої європейської культури, особливо вихідці із сільських районів. Побут німецького офіцера залежав від соціального походження, рівня освіти, виховання, роду військ, району служби, оточення, звичок тощо. Тилові частини, особливо підрозділи цивільної зондеркоманди, які займалися заготівлями сільськогосподарської продукції, постійно мали гарячі страви, хліб з висівками, але з медом та маслом. В оточенні Й. Бьоше були земляки, вони разом святкували дні народження, нагороди, тому випивали часто і навіть багато. За розмовами, вважав він, якщо «випити певну кількість горілки, то настрої неабияк піднімається»⁶³. У них часто бували гості з генералкомісаріату, а в гебітсландвірта «завжди прохідний двір», тому «нам весело» і «навчився цінувати коньяк». Служба завершувалася о 17.00, а в суботу о 13.00, тому вільного часу було вдосталь для побутових розваг. Селяни приходили до них з проханням «заадресувати листи їхнім синам, дочкам, братам і сестрам, які працюють у Німеччині», тому приносили самогон і продукти харчування. Німці з ними не пили, тому що «тут їдять багато цибулі, тож я не часто підходжу близько до людей, бо від них неприємно тхне цибулею і часником»⁶⁴. Але не вередували, коли варили і пили медовуху, яку називали «ведмежа пастка». «У міру випити, — зізнався він дружині, — це те, що тут найкраще допомагає від “східної недуги”». Я цим не зловживаю. Але варто лише поїсти десь щось інше, як знічев'я доводиться часто бігати у всім відоме місце. Повинен сказати, що ще ніколи не пив стільки самогонки, як тут»⁶⁵. Влітку купалися у Тетереві, здійснювали кінні прогулянки по 15–20 км. Але німецьке брало гору. «Треба взяти собі за принцип, — хвастався дружині, — завжди бути охайним. Тут, на

⁶² «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 197.

⁶³ Там само. С. 130.

⁶⁴ Там само. С. 99.

⁶⁵ Там само. С. 145.

Сході, існує велика загроза цьому. Не в нас тут, а взагалі. Часом бачу представників німецької нації, які не вважають це для себе справою честі»⁶⁶. Для тилкових частин «охайність» була справою звичною, для фронтових частин набагато складнішою, а для військовополонених майже неможливою для збереження честі. Чо-мусь О. Довженко виокремив морально-психологічний стан полонених окупантів, записавши до щоденника таке спостереження: «Обірвані, брудні, обморожені румунські і італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених і почалася бійка. Їх не можна було розняти, це було видовище гідке і символічне. Люди дивилися на це з огидою як на щось нелюдське, найогидніше»⁶⁷. Не випадково Й. Бьоше застерігав брата від повторної поїздки на Східний фронт, тобто на справжню війну, а не полювання на вовків, лисиць та зайців у лісах біля Іванкова.

Про справжню війну Й. Бьоше чув від свого начальника К. Шеффера, довідався з листів брата Августа, який знав «що таке російська зима», а також сприймав її через руїни Києва, Житомира, Бердичева. Фронтového пороку не нюхав, але працював для фронту, вермахту, Німеччини. Його висловлювання про перспективи завершення німецько-радянської війни мали ознаки піднесення і спаду, оптимізму і песимізму, а інколи й зневіри, особливо в 1943 р. «Ми всім тут заправляємо і завдяки великим поставкам повинні забезпечити Німеччині надійну продовольчу базу, — писав він 13 вересня 1942 р., — щоби наш власний народ не склав зброю через недоїдання. Війна має бути виграна і вона буде виграна»⁶⁸. Бомбардування Бремена англійською авіацією, яке Й. Бьоше вважав «терористичним нальотом», а також Кельна, внаслідок яких загинули десятки тисяч німців, не додали йому гарного і бадьорого настрою, хоча його тітка і дядько з Бремена уціліли. На початку жовтня 1942 р. висловив сумнів про «швидке закінчення війни», але був певен, що з кожним роком можна буде дедалі більше постачати продовольства з України. Це був його «хлібно-продовольчий фронт», який спирався на організовані колгоспи та примусову працю підневільних жінок, дітей, яким керували окупанти.

⁶⁶ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 147.

⁶⁷ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 48.

⁶⁸ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 99.

8 жовтня 1942 р., не нарікаючи на власне здоров'я, Й. Бьоше допускав можливість того, що цілком вірогідно «нам усім ще доведеться піти у солдати»⁶⁹. Він не помилився, тому що опиниться на Західному фронті, відчує сором і ганьбу військовополоненого, але в таборах англійської зони, навіть і тут йому пощастило, позаяк вважав себе «везунчиком». Він вважав, що війна ще затягнеться на кілька років, проте «ми мусимо перемогти у війні». Майже в кожному третьому листі згадки про фронт. 23 жовтня 1942 р. він писав до брата Августа: «Як там на фронті? Там є хоч якісь стежки-дороги? Тут говорять про швидке закінчення Російської кампанії. Як би цього не хотілось, але я у це не вірю»⁷⁰. Очевидно, лист від брата, який після поранення їхав на Східний фронт у звичайному вагоні без полиць, розкрив йому очі на перспективи війни. Один брат їхав на фронт, не сподіваючись повернутися, а інший в тилу «працював на перемогу», дбаючи про персональну продовольчу підтримку брата-фронтовика.

На початку 1943 р. був у відпустці на Батьківщині, а 1 березня прибув до Києва, спокійно здолавши відстань від Варшави до Ковеля. Того ж дня опинився в Іванкові. Весна-осінь 1943 р. виявилися для Й. Бьоше тривожними, тому що відчув реальну загрозу власному життю. 4 грудня 1942 р. він писав братові Августу про те, що жодного партизана ще не бачив, а «взагалі наш район славиться ними». Німці робили облаву на вовків, інколи вдавалося підстрелити одного-другого, а про партизанів, яких ототожнював з вовками й «бандитами», майже не згадував у листах. Однак боявся їздити у темну пору, тому що «така поїздка дуже напружує», адже діяльність партизанських загонів активізувалася. 17 березня 1943 р. він повідомив дружину про дивний вояж — 400 км за добу, кружляючи від Іванкова до Хабного, звідти до Коростеня і через Житомир до Києва, згодом прямували до Димера та Іванкова. Кругосвітня подорож поліськими містами виявилася не випадковою. «Мені соромно за цю поїздку, — зізнався він дружині, — бо ж так чи інакше — це була втеча від партизанів. Зате я зберіг речі та життя»⁷¹. Уперше офіцер-тиловик відчув подих справжньої

⁶⁹ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 128.

⁷⁰ Там само. С. 143.

⁷¹ Там само. С. 162.

війни, позаяк у нього склалося враження, що «перебуваєш за декілька кілометрів від лінії фронту — автоматні черги, вогонь мінометів, у другій половині дня п'ятниці бої значно посилилися. Потім уночі, майже на наших очах, був підірваний і підпалений міст перед Іванковом, довжина якого 700 м. Уже декілька днів задіяні війська. На жаль, ця війна неймовірно віроломна»⁷². Прокинулося сумління, але щодо партизанської форми ведення війни, а бомбардування мирного населення 22 червня 1941 р. було повітряною прогулянкою, а можливо підступним «віроломством», актом агресії. Розстріли військовополонених у таборах, поливання гарячим свинцем населення біля Борщева і солдатів, що відступали, спалення заживо селян у хлівах та хатах — були не просто «віроломством», а відвертою формою геноциду. Однак настав час розплати, якою просякнуті щоденникові записи О. Довженка.

20 березня 1943 р. начальник Й. Бьоше обер-лейтенант К. Шефер рапортував про партизанські рейди, які «почали набувати щоразу більшого розмаху», про втрати військових у боях з «бандитами», озброєними мінометами, протитанковими гарматами й кулеметами. Він повідомляв про знищення взводу охорони мосту через Тетерів, про його руйнування та спалення за допомогою фосфору, соломи, сирої нафти, про концентрацію загонів С. Ковпака біля с. Блідча неподалік Іванкова. Під натиском партизанів німцям довелося згорнути діяльність районного сільгоспуправління в Розважєві, окремих громадських господарств і приймальних пунктів у навколишніх селах. К. Шефер писав, що від цих наскоків постраждали люди, які були задіяні на німецькій службі, у селах вони втратили все своє майно, тому не хотіли більше працювати на них. Активних «шуцманів» розстрілювали, а дорослими чоловіками й підлітками поповнювали загони. Його підлеглий Й. Бьоше, незважаючи на партизанські напади, часто їздив до Києва, але повертався завидна, тому що їхати в «темряві нерозумно, навіть якщо на колінах лежить автомат». Отже, весною 1943 р. довелося взятися за зброю, хоча офіцери цивільного управління сільськогосподарського профілю мали іншу тактику: «Гарний урожай — це альфа й омега для нашого ведення війни»⁷³. Її мета — максимальне

⁷² «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 162.

⁷³ Там само. С. 195.

вилучення продовольства з України, засіб — підневільна праця окупованого населення, навіть приреченого на голодне вимирання, поповнення Фатерлянду дармовою робочою силою.

У кожному листі Й. Бьоше «непокоїться за майбутнє», хоча «фюрер сьогодні говорив, як завжди, обнадійливо». Переполошився, почав частіше думати про те, що «не повернуся до рідної батьківщини», тому висловлював міркування «з приводу виховання наших дітей». Він хвилювався за власних дітей, дбав про їхнє обов'язкове навчання, тому що «раптом я не повернуся з битви народів», а вони залишаться сиротами. Про сотні тисяч сиріт в Україні він не думав, але заспокоював дружину тим, що до Німеччини будуть відправляти остарбайтерів, бо «тут знову набирають людей». Партизани, остарбайтери, військові дії, прагнення «виграти війну» — стали основними темами його вражень, якими полохливо ділився з дружиною. Називаючи партизанів «бандитами», підкреслює водночас їхні злагоджені дії в лісах та південніше Києва, постійний зв'язок із Москвою, системне постачання зброєю, рядовим і командним складом. Його обурювало те, що партизани використовували літаки з німецькою свастикою, щоб безперешкодно снувати над окупованою територією та лісами. Старост, поліцаїв, тих, хто співпрацював з окупаційним режимом, партизани безжалісно розстрілювали не лише вночі, а й показово вдень. Тих українців, яких змусили відбудовувати міст через Тетерів, «прошили кулеметні черги», а «загалом населення більше боїться своїх співвітчизників, ніж нас». Спостережливий німець не помилявся, коли говорив ці слова. У щоденникових записах О. Довженка доля покинутих молодих жінок і загалом радянських громадян висвітлюється саме під таким кутом зору: особистої і колективної відповідальності за їхнє підневільне перебування в окупації. Митець, володіючи геніальним образним мисленням, підкреслює жахливе ставлення окупантів і політично-ідеологічне судилище червоних визволителів над селянами, які не за власним бажанням опинилися в німецькому ярмі. У цьому сенсі оцінки Й. Бьоше і полковника Довженка співпадають, але перший просто констатує факт, а інший морально виправдовує підневільних жертв.

Партизанські рейди загонів С. Ковпака, а його прізвище фігурує в листах Й. Бьоше, разом з іншими бойовими групами, завдавали ворогові матеріальних і людських втрат, тому цвинтар

німецьких солдатів і офіцерів біля Іванкова постійно збільшувався його вічними мешканцями. «Сьогодні горілку п'ють — завтра на цвинтар несуть. Так є тут, і так само у Вас. Треба у будь-який час бути готовим звітувати за своє життя»⁷⁴, — зазначив він 29 березня 1943 р. Питання спокути кожного німця за злочини Гітлера, про яку волав О. Довженко у власних записках, прокидалося в їхніх душах. Однак весною 1943 р. вони ще сподівалися на перемогу. Ховаючи на кладовищі солдатів і офіцерів, які загинули від партизанів, Й. Бьоше заспокоював себе тим, що «я не переймаюся щодо перспективи бути похованим тут, у піску». Він вважав напади партизанів «підлою війною», ототожнював «угорські війська» з «наполеонівською армією під час відступу 1812 року», тобто констатував звичне явище «справедливої» війни — мародерство. Селяни боялися голодних та обідраних угорських солдатів, постачанням яких німці не дуже переймалися.

Опинившись в Іванкові, де було «багато німців із Райху», Й. Бьоше почувався дещо самовпевненіше, сподіваючись на гідну відсіч, а поки що дбав про забезпечення продовольством вермахту, а Німеччини — дешевою робочою силою. «Остарбайтерів, — писав він у листі до “любої Еллі”, — ще приїде велика кількість. Тут говорять, що на батьківщині підприємства повинні бути на 100 % забезпечені робочою силою, тому що робітник досі може більше зробити для забезпечення продовольством там, ніж тут. На північ від нас проводиться “щедра” (100 %) кампанія набору»⁷⁵. Він сприймав остарбайтерів звичайною етнографічною масою, дешевою і зручною робочою силою. Говорячи про «ешелони з робітниками», сподівався, що і його господарству в Німеччині «теж щось дістанеться». Психологія окупанта залишалася незмінною, тому українські дівчата і хлопці, яких заганяли у вагони, були для нього «живим товаром». Отже, насильно гнати в рабство молодих людей — було акцією «підлою», а не гуманістичною, хоча деякі інтелектуальні холуї, які обслуговували тоді окупантів, закликали українську молодь їхати до Німеччини, до цивілізованої Європи.

Місто Іванків та його околиці перетворювалися на оборонний рубіж, тому що довкола рили окопи, готувалися до зустрічі

⁷⁴ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 174.

⁷⁵ Там само. С. 171.

партизанів та Червоної армії. До Іванкова прибула німецька дивізія, яку очолював генерал-лейтенант, а ще були полковники, капітани, з якими зустрічався Й. Бьоше, тому сподівався, що «вони добре візьмуться за бандитів». А візити до Києва стали небезпечнішими, тому що місто бомбив «іван». Німецькі міста бомбила авіація «томмі», тобто Англії, отож коло поступово звужувалося. Однак Й. Бьоше не виявляв особливого переляку, їздив до Києва, Білої Церкви, Розважева, Димера, Хабного. Останнє вважав містом, в якому народилася дружина Сталіна, а насправді — це була батьківщина Л. Кагановича. Дислокація німецьких військ додала певності, тому в листах почали знову з'являтися сюжети про чудові краєвиди українського Полісся, про красу і багатство чорноземів Київщини, а також «турбота» про поголів'я худоби у власному господарстві. Для підприємств Німеччини відправляв оstarбайтерів, а для рідного батька горілку.

21 липня 1943 р. Й. Бьоше надіслав спокійного і розважливого листа дружині, сповненого оптимізму, але не абсолютного. Виповнився рік його перебування в Україні — «чарівній скатертині» Європи⁷⁶. Він сприймав її з агрономічної, агротехнічної, етнографічної, кліматично-природничої та споживчо-виробничої сторін, на землях якої усе «родить, наче в теплиці, квітів сила-силенна, українці насправді мають тямку до квітів». Однак від мальовничої оцінки «чарівної скатертини» швидко переходив до конкретних справ — «надати вагому допомогу фронту та батьківщині», якщо не завадять дощова погода і партизани. Далі менш оптимістичний висновок: «якщо ми не втримаємо східні землі, то війна втрачає будь-який сенс». А війна фактично докотилася до Іванкова. Того ж недільного дня, коли писав листа до дружини, на «кладовищі героїв» поховали 17 німецьких солдатів. А його фронтова колега привезла з Німеччини маловтішну звістку: британська авіація бомбила Кельн, від чого загинуло 20 тис. мешканців, а також Гамбург. Дивно, але за таких умов, він не полишав певності в перемозі, сподівався дожити до неї. Інформація про бомбардування німецьких міст, Києва, про «важкі бої на фронті», втрати військової техніки й особистого складу вермахту — морально пригнічувала Й. Бьоше, але він висловлював певність

⁷⁶ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 215.

у перемозі, сподівався на те, що «мають же колись сили противника ослабнути». Однак новини з фронту свідчили про протилежне. У полон потрапляли червоноармійці, серед яких «було чимало азійських облич і хлопців по 15 років», тому збагнув одне: «Росіяни всіх женуть уперед». Дорослих чоловіків і підлітків, які залишилися в окупації, «визволителі» кидали на передову, щоб вони спокутували провини, але чию? Бездарних керівників держави, які гарантували повну безпеку народові, а може тих сталінських сатрапів, які знекровили командний склад Червоної армії у 1937–1938 рр., партійних чиновників, які першими поспішали в евакуацію? Подібних сюжетів у записках військового кореспондента О. Довженка безліч, оцінки якого відрізняються від дій політичних органів радянської влади, що поверталася на звільнені землі України.

У вересні — листопаді 1943 р. листування Й. Бьоше з дружиною виявилось не таким інтенсивним, а листи були куцими. Переможна тональність, якою просякнутий майже кожен його лист, з одного боку, випромінювала самовпевненість окупанта, звиклого до системного пограбування та «ситого сніданку» з дичиною, а з іншого — була певним застереженням від військової цензури. «Те, що ми повинні перемогти, — писав він 9 вересня 1943 р., — усім і так ясно, і ми таки переможемо, однак чи повернемося на батьківщину — зовсім інше питання»⁷⁷. Він навіть сподівався приїхати у відпустку на Різдво, а 19 жовтня на позиції біля Іванкова якраз «іван» скидає бомби, однак він «не зможе похитнути нас». Тоді до Іванкова прибув новий гебітсландвірт — барон фон Монстер, з яким його підлеглі пов'язували «нове життя». Разом з ним їздив до Сквири, повертався до Києва, звідки «знову стояв добрячий гуркіт. Для танків це хіба відстань?». За тиждень до визволення Києва, неподалік якого вже перебував О. Довженко, німецький офіцер Й. Бьоше підбадьорював дружину і самого себе гучним висловлюванням: «Вище голову, ми таки повинні здобути перемогу»⁷⁸. Однак 5 листопада 1943 р., перебуваючи у Розважєві, занотував неприємний для себе факт: «Росіяни прорвалися, нам доведеться забиратися геть. Отак і відчуєш війну насправді».

⁷⁷ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 246.

⁷⁸ Там само. С. 259.

У рапорті Й. Бьоше про останній місяць перебування в Іванкові йшлося про поспішне згортання роботи, масовий забій худоби і птиці на потреби військових шпиталів, відступ до Коростеня. Частина транспортних засобів та худоби були захоплені військами Червоної армії та партизанами, а 10 листопада 1943 р. німці залишили територію «гебіт Іванків». Й. Бьоше виїхав до Рівного, звідки відбув у відпустку з 17 листопада до 11 грудня. Справді пощастило, а його колегам по гебітскомісаріату не дуже — багато залишилось у поліських пісках. Ті, кого не вбили, розповідали про панічний відступ з околиць Іванкова. Біля палаючого с. Термахівки ледве виривався з оточення, тому що «іван» наступав і танками, і піхотою навропростець через поля. У листі В. Вентура до Й. Бьоше відтворена картина поспішного відступу німців північними районами Київщини та Житомирщини у напрямку Малина, Коростеня, Рівного, Ковеля, але на вузлових залізницях їх чекали вибухи ешелонів, підірваних партизанами. Дивує не це, а німецька педантичність. Його колеги по сільгоспуправлінню хотіли відзвітуватися про стан справ з майном, фінансами, матеріальними цінностями, які уціліли або були захоплені партизанами. Дбали вони і про заборгованість німецької адміністрації, тобто про зарплату, відрядні, а загалом воліли, аби «разом із нашим недобровільним відступом водночас і настав кінець війни, тоді ми могли б приїхати в гості один до одного й особисто обмінятися враженнями від пережитого»⁷⁹. В. Вентур дуже бідкався, що не встиг забрати добові з 20 жовтня по 8 листопада, коли перебував у Розважеві, але він та Й. Бьоше забрали із собою до Німеччини їхніх українських куховарок. «Добре, що ми забрали з собою Гелене й Тосю, — повідомляв 5 січня 1944 р. В. Вентур, — інакше б їх, імовірно, уже не було серед живих»⁸⁰. Г. Шотт була з Катовіце (Чехія), працювала перекладачем в Іванкові, але відвідувала наймичку В. Вентура — кухарку Тосю. До Варшави подався і «гебітсагроном Колосюк», ховаючись від розправи. Листування з Й. Бьоше його колишніх службовців по Іванкову обривається влітку 1944 р., тому що 25 липня 1944 р. його мобілізували до вермахту. Він давно хотів «поквитатися з Англією» за бомбардування, тому потрапив

⁷⁹ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 268.

⁸⁰ Там само. С. 270.

зенітником на Західний фронт, але весною 1945 р. потрапив у полон, а 3 червня того ж року визволений. Помер Й. Бьоше у 1972 р., а його Елізабет — у 2003 р., виростивши шестеро дітей.

Отже, листи німецьких офіцерів з України у 1942–1944 рр. висвітлюють їхній повсякденний побут, національну ментальність і психологію окупанта. Так зване цивільне управління спиралося на військову силу, а воєнізована адміністрація у формі гебітсланд-віртшафту була господарсько-економічним механізмом визиску сільського населення, викачування зерна, продовольства, системою постачання дешевої робочої сили. Офіцери, особливо члени нацистської партії, розглядали українців як цінний соціальний товар, дивувалися їхньому побуту, насміхалися над звичаями й культурою. Не демонструючи морально-етичних європейських цінностей, хоча хизувалися ними, вони залишалися окупантами, грабіжниками, гвалтівниками, сподіваючись на тривале і вічне панування. Їхній оптимізм згасав з кожним вибухом і спалахом партизанських гранат, бомб і снарядів Червоної армії, свідченням чого стали листи Й. Бьоше та його поплічників.

«ВИ ЗАВОЙОВНИКИ»: ЛИСТ МИТЦЯ ДО НІМЕЦЬКОГО ОФІЦЕРА

Ранком 22 червня 1941 р. О. Довженко прокинувся від спалахів і вибухів німецьких бомб, які падали на Київ. Злодійський напад викликав у нього гнів і ненависть до ворога. 23 червня 1941 р. з'являється його перша публіцистична стаття «До зброї!», яку помістили обласні та центральні газети. Митець писав про «найграндіознішу битву в історії народів», про змагання фашизму і комунізму, закликав «дітей доброго народу» і «товаришів по Батьківщині» піднятися проти Гітлера, стати на «захист комунізму». Протягом першого тижня війни виступав на мітингах у Театрі опери й балету в Києві, по Українському радіо, звертаючись до киян з проханням і полум'яним закликом — стати на захист рідної України. Він перебував у столиці до липня 1941 р., а згодом опинився в Уфі, куди його евакуювали разом з Академією наук. До кінця року переїхав в Ашгабат, де знаходився колектив

Київської кіностудії. 30 грудня 1941 р., перебуваючи у Середній Азії, режисер висловлює хвалу багатонаціональному радянському народові, загартованому «многолітніми жертвами», недоліками, хибами, який «зможе винести війну з німцями, понести в ній фантастичні нелюдські втрати і страждання, не загинути у війні і вийти переможцем на диво всьому світу на довго віки»⁸¹. Певність у перемозі, яка спиралася на жертвну готовність народу, виявилася пророчою. Вона мала ідеологічне опертя, тобто звернення Сталіна 3 липня 1941 р., в якому висловлювалася запорадка перемоги — «наше дело правое». Але в закликах О. Довженка було більше історичної правди стосовно ціни перемоги, яка полягала у «фантастичних нелюдських втратах». Так, власне, і сталося. Народові України були завдані тяжкі фізичні й морально-психологічні рани.

Фронтові записи О. Довженка розпочинаються у березні 1942 р. під Ворошиловградом (нині Луганськ). Спочатку вони мали форму сценарію про соціально-психологічні жахіття війни, тож першим сюжетом постає смерть героя, а наступним, — коли «німець гвалтує жінку». Калейдоскопічне відтворення подій і явищ війни чергується в О. Довженка з художньо-мистецькими образами, які мали стати сюжетами кінокартин, і записами у фронтових зошитах на зразок щоденника. Нотатки, які стосувалися морально-психологічної та політично-ідеологічної оцінок окупантів, були його мистецьким, громадянським, людським ставленням до ворога, німців, особисто до Гітлера та Німеччини.

Перебуваючи безпосередньо на фронті як військовий кореспондент та режисер-документаліст, О. Довженко пише серію публіцистичних статей, просякнутих ненавистю до фашистів. Переповнений глибокими враженнями від побаченого на полях війни, знаючи про розтерзаних українців, митець працює над текстом звернення до німецьких окупантів, обравши форму листа. 21 квітня 1942 р. він прочитав М. Бажану свою листівку «До німецького офіцера», але поет і військовий комісар низив плечима, мовляв, а хто ти такий, щоб звертатися від свого імені⁸². Однак зміст і сама форма листівки видалася О. Довженкові вдалою і своєчасною,

⁸¹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 32.

⁸² Там само. С. 109.

*Розмінування Музею Леніна
німецькими саперами.
Київ. Вересень 1941 р.*

бодай «один офіцер почне ворочати мізгами — уже я не даром був тут». Митець продемонстрував характер та громадянську позицію. А 3 травня 1942 р. текст «Листа до німецького офіцера» О. Довженко особисто передав начальнику політуправління Південно-Західного фронту С. Ф. Галаджеву, який, власне, назначив українського режисера літературним консультантом газети «Красная Армия». Зазначу, що консультант не мав повноважень військово-політичного цензора. Режисер О. Довженко, володіючи образним мисленням і художньо-мистецьким баченням, підбирав тематику публікацій, яка б зміцнювала патріотичні та інтернаціональні почуття солдатів, овіювала славою їхній героїзм (йому належала ідея увічнення пам'яті героїв в іменах, обелісках), виокремлював факти і події, які мали великий соціально-психологічний вплив.

22 вересня 1942 р. довженківський «Лист до офіцера німецької армії (лист до ворога)» потрапив на фронт як ідеологічна зброя.

*Наслідки пожежі
на Хрещатику,
влаштованої
підпільниками.*

Вересень 1941 р.

«Я — син українського народу. — наголошував Олександр Петрович. — Мені сорок дев'ять років. За професією я кінорежисер. Мої фільми демонструвалися в Німеччині. У 1930 р. у Берліні на Курфюрстендамі і на Унтер-ден-Лінден в кінотеатрі “Камера” довго демонструвався мій фільм “Земля”. Я жив тоді в Берліні, мав друзів серед працівників німецької культури і не раз бував у них в гостях. Тепер всі мої “гості”. Ви завойовники»⁸³. Він жив і вчився у Берліні на початку 1920-х рр., їздив у відрядження ще до демонстрації його «Землі», справді мав контакти з діячами німецької культури, які за нацистського режиму опинилися за межами Німеччини, а дехто у таборах смерті.

29 листопада 1942 р. О. Довженко виголосив зворушливу промову на мітингу української творчої інтелігенції в столичному Колонному залі Будинку спілок. Митець, громадянин і українець

⁸³ Довженко Олександр. Твори. Т. 4. С. 20.

проклинав фашистів, які топтали і гнітили його рідну Україну. «І не в ім'я гніву, проклять і ненависті до них, не заради презирства та осуду їх, засуджених усім світом, стою я на цій трибуні, — патетично говорив він, — а в ім'я віри в торжество добра над злом і в ім'я слави мого героїчного народу, народу-сіяча і воїна»⁸⁴. На окупованій Україні селяни двічі сіяли і двічі збирали урожай, тобто залишалися «сіячами», але хліб діставався німцям, розподілом якого займався Й. Бьоме та подібні йому завойовники. Якщо для німецького офіцера, який «хазяйнував» в українських селах, зброєю були заготовлві хліба й продовольства, то для О. Довженка — листи, звернення, заклики, кінохроніка, особисте перебування на фронті. У творі «Не хазяйнувати німцям на Україні» він висловив віру в перемогу, але вони залишалися тимчасовими господарями українських чорноземів, якими так «милувався» Й. Бьоме, що постійно згадував про них у листах до Німеччини, навіть будував бюргерські плани на формування маєтку в Україні.

В офіційних статтях та листі О. Довженка до німецького офіцера переважала ідеологічна риторика, патріотичні заклики, але були щоденникові записи, в яких відображено особисте ставлення митця і людини до німців. Вони суттєво відрізняються від пропагандистських агіток, ухвалених політуправлінням Південно-Західного фронту та партійним керівництвом. У записах постає Довженко-митець і громадянин, який оцінює ворога з позиції сина, батьки якого залишилися на окупованій території, а також українця, народ якого кинули на поталу окупантам. Тут з'являється інша емоційно-психологічна палітра висвітлення фашистського і сталінського режимів.

У щоденникових записах режисер змальовує соціально-психологічний і кінематографічний портрет ворога: «горбатих німецьких солдатів», ненаситних «німецьких пацюків», які вимагають курей, молока, сала та яєць, «жалість німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді», гвалтівника, нелюда. 18 березня 1942 р., перебуваючи під Ворошиловградом, О. Довженко занотовував власні враження та морально-психологічну характеристику окупантів: «Німецькі офіцери — скоти і мерзотники, як на заказ. Вони огидніші од своїх

⁸⁴ Куценко М. В. Зазнач. праця. С. 182.

хамських солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували. Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати-пси»⁸⁵. Підрозділи СС не дуже церемонилися з мирним населенням, позаяк «чим більше німці боялися населення, тим більше вони його нищили». Для О. Довженка всі вони — мерзотники й «огидні пацюки», які знущалися, примушували селян співати українські пісні, реготати з них, підкреслюючи зневагу і власну високу «арійську духовність». Вони розстрілювали людей «за всяку дурницю», вишукували комуністів, партизанів, євреїв, спалювали живцем у хатах, не допускали жінок до таборів з військовополоненими. Таким постає німець-окупант, без жодного винятку.

Діалог з німецьким офіцером, хоч і заочний, постає в О. Довженка як монолог-реквієм, присуд історії, прокляття. У листах Й. Бьоме стосунки з місцевим населенням Іванкова та околиць були «мирними». Селяни, опинившись в окупації та ставши рабами радянсько-німецької колгоспної системи, однаково боялися німців і наших визволителів. Митець, як ніхто інший з його колег, передав морально-психологічний стан «залишенців», тобто окупованого населення, яке перебувало під німцями. «Одбивали ми у німців наші села, — занотував О. Довженко 6 березня 1942 р., — напівспалені, поруйновані, знемічені, зганьблені, поругані. Вилізли нам назустріч наші люде. Вилізли ті, кого німці не витягли чи не змогли забрати з собою. Люди не радувались своєму звільненню. Їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, умучені і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами — тавро ганьби, знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані і опалені спустілі людські душі. Такими вони вже і вмруть»⁸⁶. Глибока і вичерпна характеристика. Переконалий, що змальований митцем образ українських селян, яких більшовики залишили в окупації, мав руйнівний вплив не лише з боку окупантів, а й від усвідомлення їхнього асоціального стану, назріваючої відповідальності перед владою, яка виявилася неспроможною їх захистити, однак мали практику абсолютного ігнорування їхнього життя, починаючи з 1917 р. Селяни знали про це, особливо ті, хто вижив у роки

⁸⁵ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 58.

⁸⁶ Там само. С. 56.

Голодомору та репресій, тому і мали вигляд пригнічених. Вони вірили Й. Сталіну, що ворог не ступить на їхню землю, а згодом сподівалися на тимчасовість окупації, про яку кілька разів згадує і О. Довженко, однак зона нацистського режиму виявилася тривалою і спустошливою.

Для українського митця окупаційний режим — це військово-політична адміністрація визиску, знущань і пограбувань, а її виконавці — відверті грабіжники. Висвітлюючи діяльність колгоспів, у яких німці «накладають жажливі податки», О. Довженко саркастично змальовує німця, який хрюкає ніби свиня, кукурікає ніби півень, гуде подібно бджолам. Офіцери і солдати, які грабували села, постають розважливими господарями серед курей, поросят. За художніми образами була жорстока і неприхована правда. Німецький порядок в українському селі не був хаотичним, анархічним пограбуванням, а дуже організованим і системним вилученням усієї сільськогосподарської продукції. Мав рацію Й. Бьоше, який ототожнював заготівельну політику гебітсландвіртшафту з полем бою, тактико-стратегічним завданням якої було продовольче забезпечення вермахту, населення Німеччини. З понівеченої та пограбованої України, народ якої був приречений на голодну смерть, вивозили все: від індивідуальних бандеролей вагою до 1,5 кг з горілкою, тютюном, медом, цигарками, одягом, взуттям до ешелонів з хлібом, м'ясом, птицею. Не гребували і чорноземом, яким так захоплювався Й. Бьоше, а також живим товаром — оstarбайтерами.

Українські історики досить вичерпно показали наслідки окупаційного режиму в українських селах. Починаючи із серпня 1941 р., тобто з перших жнив в окупації, райхсміністр А. Розенберг впровадив примусову трудову повинність селян для осіб віком від 15 до 45 років. Норми виробітку, тобто більшовицькі трудовні, яким переймався Й. Бьоше в Іванківському, Димерському, Розважівському районах Київщини, сягали 25 днів на місяць. За їх невиконання, а також невихід на роботу до громадського господарства накладали штраф: за перше порушення 25, друге — 50, третє — 100 крб.⁸⁷ Селян піддавали тілесним покаранням, спалювали помешкання, позбавляли присадибних ділянок, худоби

⁸⁷ Перехрест О. Г. Українське село... С. 187.

Відправлення української молоді до Німеччини.

1942 р.

і майна, а за виведення з ладу техніки (молотарки тощо) — арештовували, розстрілювали. У записниках О. Довженка згадується факт розстрілу селянки, яка збирала у полі колоски. Подібні покарання не були новиною для селян, тому що їх застосовували більшовики в роки Голодомору, особливо натуральні штрафи, режим «чорних дошок», навіть розстріли за саботаж хлібозаготівлі та опір владі. Інститут заручників, яким користувалися німці в Україні, виник на початку 1920-х рр. на охоплених штучним голодом українських селах півдня УСРР. Нічого нового, крім усвідомлення чужинця, але він звичайний ворог, який прийшов з цілком зрозумілим завданням — покріпачення, винищення і панування, хоча обіцяв провести аграрну реформу, наділити селян землею для індивідуального господарювання. Однак до українських чорноземів прискіпливо приглядався Й. Бьоме та сотні йому подібних, отож доля селянина була очевидною — рабське існування для відтворення дешевої робочої сили. Видача хліба на трудодні в окремих господарствах окупованої України інколи перевищувала їхню натуральну й грошову норму періоду радянських колгоспів 1930-х рр., тобто жалюгідне повсякдення для українських селян було забезпечено.

Оподаткування селян мало чим відрізнялося від радянських часів. На території райхскомісаріату «Україна» стягували 12 видів грошових та натуральних податків, майже стільки, як у 1921–1922 рр. в УСРР. На Київщині, де орудував Й. Бьоме з командою, селяни сплачували одноразовий податок з двору — 400 крб., подушний податок з кожної людини — 100 крб., податок з коня — 300 крб., з корови — 150 крб., з котів і собак — від 100 до 150 крб. У голодному 1933 р. в Україні котів і собак не оподатковували, але існували планові завдання по заготівлі їхнього хутра, які сягали кількох мільйонів одиниць. Виявляється, що німці не практикували власних «шарикових», зосереджуючись на господарсько-фінансових механізмах масового вилучення продовольства та коштів. Оподаткуванню підлягали транспортні засоби. Єдиним податком, якого не було в більшовиків, це податок за «визволення» від більшовизму — 50 крб. Він виконував своєрідну виховну функцію. На Житомирщині й Київщині німці застосовували «покарання смертю» за невиконання або ухилення від податку. Старости збирали податки, описували і вилучали майно. Навесні 1942 р. райхскомісар в Україні Е. Кох розпорядився примусово забирати збіжжя в колгоспах і селянських господарствах⁸⁸. Їхні присадибні ділянки окупаційна влада проголошувала приватною власністю, навіть повертали деякі «відрізки» за радянської доби. Селяни охоче брали цю землю, особливо розкуркулені, які поодинокі поверталися в села. Вони вселялися в колишні домівки, ставали поліцаями. Існувала також система матеріального заохочення за зраду: видачу партизанів, підпільників, євреїв, комуністів. Для такої категорії, а подібні факти траплялися, зменшували норми податків, преміювали худобою і землею. Невипадково в записах О. Довженка фігурує куркуль, але не той, яким він був у фільмі «Земля», а відверто ворожий радянській владі, озлоблений проти односельчан. Вони були серед старост, поліцаїв, ставлячись по-різному до селян. Факти співпраці колишніх радянських громадян з нацистами наявні в щоденних записах О. Довженка, який не уникав правди про війну та холуїв окупаційного режиму.

Драматична доля української жінки, яка опинилася у фізично-му та моральному полоні періоду окупації, виходить за географічні

⁸⁸ Перехрест О. Г. Українське село... С. 191.

й ідеологічні межі довженківського світосприйняття. Ідея про звернення до німецького офіцера визріла одночасно з пропозицією О. Довженка «писати листи до української жінки». Пропозиція була сприйнята командуванням, а «це значить ще раз, що ніхто з полкових і бригадних комісарів не думав про народ»⁸⁹. Митець обирає тему страждань і поневірянь жінок і дівчат, залишених по обидва боки Дніпра. Десятки записів у фронтових зошитах стосувалися саме їхньої трагічної долі, але не кожен сюжет висвітлювався на сторінках «Красной Армии», редакція якої інформувала про героїзм радянської жінки на фронті й в тилу. Знаючи про те, що його спостереження і думки не будуть матеріалізовані у статтях, О. Довженко формує сюжети його майбутніх картин про життя жінки в окупованій Україні.

Ставлення до жінки є для О. Довженка виразом цивілізаційної зрілості, проявом високої духовності, моральної гармонії, а глузування з неї — показником дикості, звірячого інстинкту, тваринної похоті. Невипадково митець виокремлює становище жінки в окупованих містах і селах України. Їх ситуативна поведінка, крім нахабного гвалтування окупантами, неоднозначна. Плач жінок, який супроводжував відступаючу Червону армію, він ототожнює з гіркими сльозами України. «Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивляться вони нам услід. Білі обличчя їхні, і білі губи їх сухі, як у ангелів архістратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і невимовних передчувань вагітності від ворогів», — занотував він для майбутньої статті «Україна в огні»⁹⁰. Доводячи цю тему до критичного емоційно-психологічного сприйняття, митець фіксує сюжет для майбутньої картини, який знову розкриває сцену сексуального насилля фашистів над дівчатками 15–16 років, які «бліді, замучені, плачуть тихенько». Він ніби апелює до сумнівної європейської культури, носіями якої мали б бути німецькі офіцери, адже серед них були не лише Й. Бьоме з його бауерським походженням, а й барони, представники елітарної німецької знаті, освічені особи.

Використовуючи цю вразливу тему, О. Довженко дещо гіперболізує статеві стосунки жінок і дівчат з німецькими офіцерами,

⁸⁹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 121.

⁹⁰ Там само. С. 55.

солдатами. «Я глибоко переконаний, — записав він до щоденника 23 травня 1942 р., — що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу — убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до свого жіночого полу. А саме страшне, що дівчата не знають, що виходячи заміж за німця, вони зраджують батьківщину»⁹¹. Тут мистецьке бере гору над історичним. У нацистів були писані й неписані правила — ніяких шлюбних і фізичних зносин зі слов'янами, а тим паче офіційного шлюбу. Ця дивовижна форма індивідуального терору («бити ворожих солдат» через шлюб з ними) була фантазією митця. Солдат та офіцер отримував обов'язкову відпустку з фронту, якщо їхав до Німеччини одружуватися, а кожна німецька жінка поспішала народити дитину для власної країни і фюрера. За зв'язок українських оstarбайтерів з німецькими дівчатами і навпаки — загрожували таборами, розстрілами.

Митець був естетом, коли писав про те, що німці «вибирають кращих дівчат», «розумніших, привітніших», а не «горбатих же і не репаних». У листах Й. Бьоше до дружини ця обставина присутня, але стосовно набору оstarбайтерів діяли дещо інші соціально-фізичні критерії відбору: молодість, здатність до фізичної праці, медичний огляд стану здоров'я, тобто кількість і якість живого товару. Офіцери брали із собою українських наймичок, мабуть, «кращих» серед «кращих», які в Німеччині мали допомагати «дружинам-арійкам». У чомусь О. Довженко був близьким до істини, коли говорив про так зване одруження, але у формі не шлюбу, а підневільного рабства. Вони мали його сповна в Україні. Окупанти примушували жінок не лише працювати в колгоспах і відбувати різні повинності, а й прибирати трупи полеглих солдат обох армій, які густо вкривали поля після сходження снігу. 8 квітня 1942 р. О. Довженко записав власні враження: «Німці зігнали бідних наших жінок убирати трупи. Жінки непритомніли од смороду»⁹². Така робота була характерною для них, яка підкреслювала не лише демографічну ситуацію в українському селі, де переважали жінки і діти, а й ставлення німців до них.

⁹¹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 151.

⁹² Там само. С. 90.

Для німецького офіцера сімейна турбота і віра були святими, а жінка, яка також багато працювала по господарству, була шанованою. У всякому разі листи Й. Бьоше до дружини переконують у цьому. «Сьогодні святкується День німецької матері, — писав Й. Бьоше до дружини, — і я думаю про Тебе всім серцем.

Мої бажання завжди знаходили в Тебе розуміння. І якщо я часто не дякував за Твої старання й турботи так, як Ти це, власне, могла б очікувати, то хочу спробувати це надолужити. Сьогодні вранці я був із двома колегами на євангелічному польовому богослужінні. Пастор дивізії промовляв дуже добре. Треба було взяти себе в руки, аби не пустити сльозу. Окрім іншого, він говорив про тисячі листів, котрі написав матерям та дружинам загиблих і поранених вояків дивізії. У передсмертні хвилини, казав він, завжди звучало слово «мати»⁹³. Виявляється, що пастори листувалися з родинами полеглих німецьких солдат. А ті, хто перебував в окопах, судячи з листування Й. Бьоше з братом Августом, не хизувалися своїми «подвигами» арійських гвалтівників. Вони думали про виживання, самозбереження, особливо після Сталінграда та битви під Курськом. В окупації, коли службовий день був регламентований, а офіцери мали багато вільного часу, траплялося «гостювати» на хрестинах, купатися у Дніпрі й Тетереві, полювати на зайців, лисиць і вовків, здійснювати кінні прогулянки верхи, запрошувати в гості німкенів, які працювали в комендатурі та в інших установах. На фотографіях були й українські дівчата, які обслуговували окупантів.

У творчих планах О. Довженка було написання статті про українську жінку, матір, сестру, «нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України», її тяжку долю, починаючи з глибини віків. Він схиляє голову перед ними, вболіває за них, замислюючись над тим, хто «виміряє глибину твоїх сліз і відчаю», не оминаючи і неприємних явищ — «хвороб венеричних, а боязні проклятого плоду ворога»⁹⁴. Митець розуміє причини та обставини наруги, тому авансом видає шану тим, хто жив в окупації, кого запевняв на словах: «Ми одягнемо тебе в саму найкращу одіжку і будемо цілувати тобі руки»⁹⁵. А як бути з тими, що потрапили

⁹³ «Люба моя Еллі!...». Листи... С. 200.

⁹⁴ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 80.

⁹⁵ Там само. С. 84.

на німецькі фотографії, де «плямується наша жінка», навіть випадково, тому що віра у «тимчасовість окупації» згасала в них з кожним кілометром наступу німецьких орд на Схід.

Чесність і гідність української жінки стає для О. Довженка показником соціально-психологічної і моральної цнотливості не лише фізичної особи, а й України, яку шматували окупанти. Однак, беручи до уваги образність мислення режисера і реальність публіцистичних оцінок військового кореспондента, які тісно переплелися в Довженкові, необхідно визнати надто натуралістичними картини жіночої «зради батьківщині», тобто легковажну поведінку жінок з окупантами. Уже після звільнення Києва від фашистів, коли стали наочними матеріальні й духовні наслідки руйни, О. Довженко записав до щоденника дивний монолог німецького офіцера: «Норвежські жінки труїли нас, французькі били нас по обличчях, польські жінки стріляли в нас, радянські жінки лізли до нас у ліжка, одбою не було». Подібним було й довженківське сприйняття соціальної ситуації в окупованій Україні. 11 грудня 1943 р. він занотував факти такої поведінки жінок, спираючись на свідчення радянських офіцерів, яким вдалося наздогнати німецькі обози, де виявили «шістнадцять жінок, дружини наших командирів». Їх роздавили гусеницями танків. «Я довго думав над цим фактом, — зафіксував О. Довженко. — Я чув їх багато, різних більш чи менш гострих. Я прийшов до висновку про те, що прощати їх не стоїло... Наші бездушні повії, що лізли силоміць у німецькі бардаки і чіплялися на німецькі шиї, де попало, викликаючи ненависть у аморальної німецької сволоти почуття огиди — се не шутка. Сього нема нігде в світі»⁹⁶. Ще в одному місці його щоденників знаходимо таке висловлювання: «У Белгороді вісімдесят процентів жінок повиходили заміж за німців. Ми будемо їх карати за це. Ми порвемо на собі волосся, не згоримо од сорому, не подумаємо над своїм убожеством у вправах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі поплودили»⁹⁷. О. Довженко, ніби говорить не від себе, а постає представником колективної радянської совісті, моральним суддею, а вирок — розстріли. Однак в історії війни було всякого з жінками у Франції,

⁹⁶ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 295.

⁹⁷ Там само. С. 292.

Голландії, Польщі і Чехії, далеко не всі були партизанками і підпільницями. Надто категоричною вийшла в О. Довженка оцінка, навіть несподівана, якщо простежити за його висловлюваннями з цього питання. Мабуть, не менш огидним для нещасних жінок було те, що їхні чоловіки — командири не змогли їх захистити, а також командир усіх червоних командирів — Й. Сталін з усім його генералітетом.

У записниках фронтового кореспондента полковника О. Довженка є і нотки співчуття до жіночої долі, не лише тих, кого вивезли в рабство до Німеччини, але і скривджених німцям в окупованій Україні. Тут О. Довженко постає аналітиком, шукає політичну і тактичну мотивацію покарання беззахисних жінок, яких доля кинула в обійми німецьким офіцерів. Він бачив на фронті талановитих полководців, чесних і порядних генералів, але й «тупоголових воєноначальників», які власні прорахунки будуть перекладати на потаємну зраду, колабораціоністів, уярмлених жінок і підлітків. «Вони будуть карать ні в чім не повинний народ за те, — писав з боєм у серці Олександр Петрович, — що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами з кобил, каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народа в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусив якось жити, а не повісився увесь, чи не був увесь розстріляний німцями»⁹⁸. Факт «сожительства дівчат і молодих жінок з німцями, масові одруження, словом, масові прояви самої звичайної юридичної зради батьківщини», який дійшов до О. Довженка від очевидців у Білгороді, непокоїв його, але він намагався пояснити це ганебне явище. Він апелює до влади радянської, яка не виховала «громадянської гідності, гордості і національної охайності і мужності», тому — це «наша дорога розплата за нікчемне погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу до її, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елегантності, хороших манер і за відсутність безлічі того, що зробило наших жінок і дівчат, їхнє життя скучним і безбарвним»⁹⁹. Важко не погодитися з такою морально-етичною та естетичною оцінкою. Звідки могла виникнути повага і гідність

⁹⁸ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 206.

⁹⁹ Там само. С. 211.

у покріпачених колгоспниць, у жінок-ударниць, які босоніж місили бетон на Дніпрогесі, жили в бараках ГУЛАГу, мешкали на так званих куркульських виселках, виховувалися в клубах і «хатах-читальнях» на принципах так званого ленінізму.

Війна не очистила людську душу, а лише занастила її, особливо ту, в якій замість християнської моралі поселилися принципи комунізму, сталінські заклики, політично-ідеологічне тлумачення совісті, честі, милосердя. Поведінка ворога зрозуміла — він завойовник. У фронтових щоденниках О. Довженка знаходимо записи, які передають не його художні домисли, а реальні факти знущання радянських воїнів-визволителів над дівчатами. Йому переповідав один москвич, що біля Мелітополя «наші визволителі нищили дівчат, що мали чи й не мали нещастя побути під німцями». Їх брали як жертв, «перегвалтовували», називали огидними словами, навіть розстрілювали. Бо вони ж визволителі... Подібні факти будуть масово зафіксовані в Німеччині, і не лише стосовно німкенів, а й наших остарбайтерів, насильно депортованих. Виходить, що Й. Бьоше, його шеф обер-лейтенант К. Шефер, В. Вентур та інші німецькі офіцери з «гебіт» Іванкова мали здоровий глузд, коли забрали із собою українських дівчат-кухарок, знаючи про їхню долю в разі залишення на звільненій території. Ганебний факт в історії війни та визволення України. Можна зрозуміти помсту чоловікам, які зрадили батьківщину, свідомо і заповідливо служили німцям, але беззахисних жінок піддавати черговим морально-психологічним і фізичним тортурам — жахливо і цинічно.

За життя О. Довженка було дві окупації України німцями. Першу він спостерігав протягом квітня — листопада 1918 р., навіть був причетним до антигетьманського повстання, а друга виявилася його особистою і ментальною трагедією. Після першої спромігся на дипломатичну службу і навіть навчався в Берліні, зустрічався з німецькими діячами культури та пересічними німцями. Війна 1941–1945 рр. радикально змінила ставлення митця до німецького народу і Німеччини загалом. Він спрямовує проти них свій багатий мовний арсенал, вишукує найуразливіші слова й оцінки: «презренна німота», «огидна ганьба людства», «дурноголова Німеччина», «опецькуваті пацюки», «європейські бандити», «ворожі ненаситні дурні очі».

*Жертви
нацистського терору
на вул. Жилинській.*

Жовтень 1941 р.

На тлі руїни і смерті, які виснажували його рідну Україну, О. Довженко переживає за батьків. «Померли, напевне, і мати і батько, — занотував він 6 червня 1942 р. під Валуйками. — Од голоду, чи од німецької кулі імені моїх друзів».¹⁰⁰ До «друзів» він зарахував його знайомих по Берліну, коли опановував художнє ремесло в приватній школі професора В. Єккеля. Прокляття сиплються на голову «німоти», яка займалася «работоргівлею слов'янами». Особисте і суспільне, політичне і морально-психологічне, міжнародне і внутрішнє, героїчне і трагічне, огидне і величне — переповнювали душу митця, яка нагадувала частими нападами серцевої хвороби. Йому справді діставалося, тому що війна і глум з обох воюючих сторін, розбудили «приспане сумління», яке багатьох дивувало й обурювало, а декого лякало.

Емоційне підґрунтя довженківських висновків про окупантів мали елементи історично-політологічного аналізу. Бути байдужим, особливо художнику, коли квітучі українські села перетворили на згарища, а народ уярмили, могла лише людина черства, холонокровна, нікчемна та божевільна. «Я не можу всю провину за нелюдські злочинства, що зчинила Німеччина, — писав він 20 червня 1942 р., — однести на рахунок Гітлера і фашистської партії. Німці — народ хам.

Це народ мерзотник. Я не прощу їм цієї війни, скільки не житиму на світі. Я нищив би їх і карав би цю подлу мерзоту сто років, щоб плакали і кляли свою долю їхні убогі онуки і правнуки.

¹⁰⁰ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 181.

Спалені будівлі на Хрещатику.

Жовтень 1941 р.

Вся діяльність, так би мовити, теоретична і практична, весь комплекс гитлеризму — це комплекс тупого гнусного жорстокого германівського руху. Кожний народ, як рослина, цвіте своєю партією і вождями. Кожний народ утворює вождя по образу і подобию рівнодіючої всіх кращих якостей народу, і всякий справжній вождь, що веде за собою маси, є репрезентант, — і натхненних і плоть от плоти народних прагнень. Якщо я можу заповідать ненависть, я кажу всьому світу в серці своєму — ненавидьте німців. Я колись скажу де-небудь це з трибуни. Ненавидьте, скажу, і презирайте цих скотів і падлюк»¹⁰¹. Самобутня довженківська мова і роз'ятрена душа, переповнена органічної огиди до ворога, але національно акцентованої та у віках сталої. Вислів про народ, який подібно рослині «цвіте своєю партією і вождями», мав і зворотній бік фразеологічної медалі, який абсолютно відповідав більшовицьким вождям і народіві, переважна частина якого фанатично вірила новоявленим месіям. Системна політологічна оцінка, до

¹⁰¹ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 198.

*Будинок
генералкомісаріату
в Києві
по вул. Банковій, 11.
1942 р.*

якої влучно вдався О. Довженко, підсумовувала два перших роки війни, але ненависть до німців досягла апогею.

Визволення Києва засмутило киянина О. Довженка руїнами, усвідомленням повсякденного жакіття, яке перенесла рідна мама, перебуваючи в притулку для інвалідів, звідки щодня вивозили десятки мерців, а також могилою померлого батька. Протягом шести днів П. С. Довженко лежав непохований, а його бідолашна дружина продала останні рештки майна, щоб поховати на кладовищі побите фашистами тіло її чоловіка. «Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, — з болем занотував його син до записника, — нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом»¹⁰². Цей невимовний біль переслідував О. Довженка усі повоєнні роки. Він картав самого себе за те, що залишив рідних у Києві, а також болючо переживав за долю тих українців, які пережили окупацію, позаяк визволителі швидко забули, що «ми трохи винуваті перед звільненими», тому що «вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами, дезертиро-оточено-пристосуванцями». «Визволителям», які фізично звільнили народ з окупації, але засуджували його ідеологічно та морально, залишивши у власному функціональному полоні.

21 грудня 1945 р., коли вже завершилася Друга світова війна, а на лаві підсудних опинилися німецькі генерали, гестапівці,

¹⁰² Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 270.

*Зруйнований Хрещатик.
1942 р.*

есесівці — словом, нацисти, О. Довженко побачив «справжню картину фашизму», тому його думки й оцінки про німців залишалися без змін. Вони набули гостріших морально-психологічних фарб, які зосереджені в довженківській фразі: «За Гитлера можна і слід презирати німців усіх п'ятсот літ»¹⁰³. Майже одвічне прокляття. «Потрібні антиподи Гитлера, нові світлі німецькі генії, і не один, а много, які бо сяяли людство чистим промінням не змірно високої творчості, такої радості і чистоти, яка могла б заповнити всі бездонні провалля зла, що вчинив народ німецький світу, родивши Гитлера. Вистачить у німецької нації сили на такий взліт? Ні. Хай він загине»¹⁰⁴. Отже, заочний діалог з німецьким офіцером, якщо брати листи Й. Бюше до дружини, а листи і статті О. Довженка до окупантів, перетворився на монолог радянського офіцера, громадянина, українця, митця. Прокляття, яке він спрямовував проти німецьких окупантів на території України,

¹⁰³ Довженко Олександр. Щоденникові записи. С. 393.

¹⁰⁴ Там само. С. 394.

Зруйнований залізничний міст ім. Є. Бош через Дніпро.

Поштова картка 1942 р.

перманентно переросло в ненависть до всього німецького народу. Воно залишилося з О. Довженком до кінця. Чи вистачило у німців сил визнати злочини фашистів? Заглянути в душу народу важко, а політичних заяв чи юридичних актів замало. Думаю, що відшкодуванням матеріальних, фізичних і моральних збитків, а отже й спокутою, можна вважати грошові компенсації оstarбайтерам, які виплачує сучасний уряд Німеччини. А чи спромоглися «визволителі», психологію і риторику яких успадкували окремі політичні сили в Україні, визнати прорахунки війни, неспроможність захистити власний народ, хоча обіцяли і запевняли, вибачити нещасних жертв окупації, кинутих на поталу ворогові. Спроба була, але жалюгідна — у формі мізерних виплат «дітям війни», а вдовам, матерям, молодість яких позначена блюзнірським сумнівом «визволителів» про їхню цнотливість, моральність, чистоту. А організований голод 1946–1947 рр. О. Довженко закликав українців до прозоріння, до чуйності і поваги, яку цілком заслужили жінки і діти в окупації. Настав час для порозуміння, особливо з дітьми тих, хто отримував харчові бандеролі з окупованої України від

*Руїни Успенського собору
Києво-Печерської лаври.
1942 р.*

їхніх батьків — офіцерів вермахту. Ідеалізація «партиї і вождів», які причетні до формування нацизму і більшовизму, спорудження пам'ятників на їхню честь, не сприятимуть порозумінню, толерантності, тож загроза обопільного реваншу залишатиметься.

«НАЦІОНАЛІСТ, ВОЗЛЮБИВШИЙ НАРОД СВІЙ...»: СПОВІДЬ МИТЦЯ І УКРАЇНЦЯ

Для О. Довженка «національне» і «соціальне» у творчості були невід'ємними, але митець розглядав їх через внутрішній морально-етичний світ. Він зник до ярлика «націоналіст», «буржуазний націоналіст», але дивувався, тому що десь вірив у комуністичні ідеали справедливості, рівності, говорив і писав про соціалізм. Митець був закоханий у культуру, історію, побут власного народу, був його частиною, незважаючи на статус і визнання. Художник широкого екрану був великим знавцем потаємної натури

Науково-популярне видання

Серія
«Славетні постаті України»

Заснована в 2019 році

МАРОЧКО Василь Іванович

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО
Зачарований Десною

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Підписано до друку 18.10.2019.
Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 36,0. Обл.-вид. арк. 29,7.
Тираж 1500 прим. Вид. № 1298. Зам. 9-099.

Державне підприємство —
Видавництво Верховної Ради України
(Парламентське видавництво)
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-05-83, факс 272-10-18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Марочко В. І.

М28 Олександр Довженко: Зачарований Десною. — Київ : Парлам. вид-во, 2019. — 576 с. — (Серія «Славетні постаті України»).
ISBN 978-966-922-156-8

У книзі постають життя і творчість українського кінорежисера, його мистецьке, суспільно-політичне і сімейно-родинне оточення, світоглядні вподобання, морально-етичні принципи, духовні підвалини й громадянська позиція О. Довженка в роки випробувань славою, визнанням владою. На основі відомих і нових архівних джерел висвітлено тернистий життєвий шлях митця і людини, українського патріота і радянського режисера, улюбленця жінок, простого і невибагливого в побуті, канонізованого прихильниками його таланту, піднесеного на подіум слави найвищим політичним керівництвом, яке підступно знеславило і публічно розп'яло його за відступництво.

УДК 791-051(477)(092)Дов

МАРОЧКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ — історик, громадський діяч, дослідник історії кооперативного руху в Україні другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст., повсякденного життя селян, сталінських політичних репресій проти освітян у 1929–1941 рр., Голодомору-геноциду в Україні, життя і творчості режисера О. П. Довженка.

Народився 5 лютого 1956 р. у с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну Житомирської обл. Вищу освіту здобув на історичному ф-ті Київського державного педагогічного інституту в 1981 р. Навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР (1981–1984), захистив у 1985 р. кандидатську дисертацію «Становлення радянського способу життя в колгоспному селі України (1929–1937 рр.)», а 1996 р. докторську — «Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)». Протягом 2002–2009 рр. очолював Центр дослідження геноциду українського народу. Голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні (1996–1998, з 2008 р.). Учасник міжнародних наукових конференцій в Чехії, Угорщині, Німеччині, Румунії, Польщі, Австрії, Росії, США. Автор 270 наукових праць, серед яких монографії: «Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект» (1995), «Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу» (2000), «Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців в Україні (1921–1927). Зб. док. і матер. (укладач, 2000), «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» (2003), «Зачарований Десною:

Історичний портрет Олександра Довженка» (2006), «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка» (2008), «Творці голодомору 1932–1933 рр.» (2008), «Голодомор 1932–1933 рр. на Донбасі» (2015); керівник авторського колективу меморіального видання «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ» (2008). Автор науково-меморіального видання «Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні» (2018), яке увібрало тисячу статей про причини, обставини та наслідки Голодомору.

В Інституті історії України обіймає посаду головного наукового співробітника

Заслужений діяч науки і техніки України (2005), професор (2013). Доктор історичних наук (1996). Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2008).